

MATE UJEVIĆ, UTEMELJITELJ SUVREMENE HRVATSKE ENCIKLOPEDIKE

O dvadesetpetoj obljetnici smrti (1967–1992)

MLADEN ŠVAB

(Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb)

UDK 03:929 Ujević

Pregledni članak

Primljen: 15. V. 1992.

SAŽETAK. Na temelju cjelokupne tiskane građe kao i dijela rukopisne ostavštine koja je pohranjena kod njegovih nasljednika, autor prikazuje izrastanje Mate Ujevića u erudita, koji je, uz to, u svojoj ličnosti ujedinjavao i vrsnog organizatora kulturnih i znanstvenih pothvata. Od 1938. do 1950. tri puta je pokrenuo rad na enciklopediji. Prvi pokušaj izradbe *Hrvatske enciklopedije* (1938–1945) – od kolovoza 1941. u sklopu Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda (dalje HIBZ) – prekinuo je 1945. završetak rata. Unatoč tome Ujević nastavlja s radom na *Pomorskoj enciklopediji*, od koje je ogleđni arak objelodanjen 1944., u sklopu Jadranskog instituta (1947), a u kasno proljeće 1950. pokušava nastaviti rad na *Hrvatskoj enciklopediji*, što mu nije uspjelo. No u jesen 1950. Ujević, na poticaj Miroslava Krleže, dolazi kao glavna motorna snaga – stvarni organizator i voditelj – u Leksikografski zavod. Ujević u Zavodu razvija bogatu enciklopedičku i bibliografsku djelatnost, u koju ulaže sve svoje snage. Autor raspravi dodaje i tri priloga: Elaborat od 18. svibnja 1945. – Ujevićev pokušaj spasavanja HIBZ-a, tekst njegova predavanja o pomorskom nazivlju iz 1954. i popis Ujevićevih radova 1922–1967.

I.

Obuhvatiti djelovanje Mate Ujevića, napose njegov prinos hrvatskoj enciklopedici, u prilogu nevelika opsega kao što je ovaj, nije nimalo lak i jednostavan posao. Ovo je sažeta verzija, uglavnom završena, rukopisa od oko 40 autorskih araka monografije *Enciklopedik i bibliograf Mate Ujević*.¹

¹ Da bi se dobila površna slika strukture rukopisa monografije o Mati Ujeviću, navest ću samo poglavlja rukopisa: I. dio: 1. Djelovanje Mate Ujevića prije pokretanja Hrvatske enciklopedije; 2. Pokretanje Hrvatske enciklopedije 1938–40.; 3. Hrvatska enciklopedija nakon osnivanja Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda u kolovožu 1941.; 4. a) Izdavačka djelatnost Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda za rata, b) Što je od započetoga i planiranoga u HIBZ-u nakon rata objavio Nakladni zavod Hrvatske, a što HIBZ-ovi autori kod drugih izdavača; 5. M. Ujević u NSB; 6. M. Ujević u Jadranskom institutu JAZU i pokretanje Pomorske enciklopedije; 7. M. Ujević 1950–67. u Leksikografskom zavodu; 8. Mjesto M. Ujevića u hrvatskoj kulturnoj povijesti – enciklopedici. II. dio: 1. Bibliografija Mate Ujevića; 2. Elaborat o HIBZ-u od 18. V. 1945.; 3. Dnevnik M. Ujevića iz 1950.; 4. Radna bilježnica iz 1964–66. s komentarom o tome što je iz njegovih planova do danas urađeno, a što je još uvijek želja hrvatske znanosti i kulturne povijesti. Zanimanje za Matu Ujevića nastalo je na temelju više razgovora koje sam vodio napose tijekom proljeća i ljeta 1986. kao službenik Leksikografskoga zavoda s nekolicinom njegovih dugogodišnjih službenika, koji su se nerijetko sjećali Ujevićeve ere u Leksikografskom zavodu. Zanimanje je preraslo u kraći članak od četiri kartice, koji je napisan i predan za dvotjednik *Oko* 23. XII. 1986. o dvadesetoj godišnjici njegove smrti, ali koji nikada nije i objelodanjen. Očito obilježavanje obljetnice Mate

Prije nego se pozabavimo Ujevićevom enciklopedičkom djelatnošću osvrnut ćemo se na njegov život i rad.

Mate Ujević rođen je 13. VII. 1901. u Krivodolu kod Imotskoga. Niže razrede gimnazije pohađao je u Franjevačkoj gimnaziji u Sinju.² Od profesora koji su trajno utjecali na Ujevićevo idejno sazrijevanje mogu se istaknuti franjevci Petar Gabrić, Vjenceslav Nakić i Stanko Petrov. Spoznavši da ne može obući redovnički habit, Ujević prelazi na Klasičnu gimnaziju u Split, gdje polazi više razrede gimnazije, a 1922. maturira.³ Tu je upoznao Mariju Juras, koja mu poslije postaje suprugom te vjernom i odanom suputnicom do kraja života. Na Sveučilištu u Zagrebu studirao je jugoslavenske književnosti, komparativnu književnost, historiju i historiju likovnih umjetnosti, a diplomu je stekao u Ljubljani iz jugoslavenskih književnosti, hrvatskog jezika, staroslavenskoga, francuskoga i narodne historije.

Ljubljanska, nazovimo je tako, epizoda donosi Ujeviću širok krug intelektualnih i prijateljskih veza. Ništa manje važan je i jak katolički pokret u Sloveniji za njegovo daljnje idejno i političko usmjerenje, kojemu od zasada stečenih na Franjevačkoj gimnaziji u Sinju ostaje doživotno vjeran. U Ljubljani se kreće u krugu lijevoga krila katoličke inteligencije, te druguje s I. Treseglavom, F. Steletom, I. Cankarom, braćom Antunom i Brankom Vodnikom, slikarom F. Kraljem te F. S. Finžgarom, koji, uz Cankara, najsnažnije utječe na Ujevića. Uz to boravak u Ljubljani obogaćuje Ujevića produbljenim zanimanjem, a zatim i upoznavanjem slovenskoga kulturnog života.

U Narodnoj grafici radi od 1. I. do 1. X. 1923. i tijekom čitavoga ostalog studija u Zagrebu od 1. VII. 1924. do 30. VIII. 1926. Sljedećih pet godina suplent je, a zatim, nakon položena profesorskoga ispita, profesor u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu (od 1. IX. 1926. do 18. III. 1941.). Od 1939., s pokretanjem pripremnih radova na *Hrvatskoj enciklopediji* u sklopu Konzorcija Hrvatska enciklopedija, postupno napušta mjesto profesora u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji. U Konzorciju Hrvatska enciklopedija je sve do 9. VIII. 1941., kada je Zakonskom odredbom⁴ poglavnika NDH Ante Pavelića, uz premapotpis mini-

Ujevića nije bilo u skladu s uređivačkom politikom *Oka* unatoč prethodnom telefonskom dogovoru s njegovim tadašnjim urednikom. Već 15. I. 1987., nakon čitanja tih četiriju kartica, glavni urednik časopisa *Republika* izjavljuje da »nije impresioniran Matom Ujevićem«, ali da mogu napisati 10–15 kartica na tu temu za *Republiku*. Dakako, to nakon te izjave nisam napisao. Ponuda da u *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest* (1987) za tu temu mogu računati na maksimalno dva autorska arka jednako me oduševila. Tada na scenu stupa glavni urednik časopisa *Gordogan*, koji mi ne ograničava prostor za takvu temu, ali dolazi do krize s izlaženjem toga časopisa zbog sukoba s njegovim izdavačem. No napokon, nakon prijelaza glavnoga urednika *Gordogana* u Grafički zavod Hrvatske, a uskoro potom i njegova napredovanja za glavnoga urednika spomenute nakladničke kuće, sazrijeva ideja monografije na njegov poticaj i postupno se prilazi njezinoj realizaciji. Međutim, ratne prilike i kriza koja pogađa ukupno hrvatsko nakladništvo privremeno je, ali samo privremeno, odgađaju.

² Zanimljivo je da se u kratkome životopisu, koji ispunjava karticu i pol, a sastavio ga je i potpisao sam Ujević, navodi netočan datum rođenja tj. 23. srpnja te prešućuje pohađanje Franjevačke gimnazije u Sinju (v. fra H. G. Jurišić u: *Franjo među Hrvatima 1226–1976*. Zagreb 1976, 281). Taj Ujevićev životopis datiran je 3. VII. 1965. Tom prilikom zahvaljujem kćerima i sinovima Mate Ujevića a napose gospođi Mariji Ujević, koji su mi blagonaklono stavili na raspolaganje fragmente, tj. sve što su posjedovali od rukopisne ostavštine svoga oca. Dalje ću citirati samo RO, od koje je u mom posjedu njezina glavnina kopirana.

³ v. 290 godina Klasične gimnazije u Splitu. Split 1990, 600.

⁴ »ZAKONSKA ODREDBA o osnutku Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda

stra nastave i bogoštovlja Mile Budaka, osnovan Hrvatski izdavački (bibliografski) zavod. Urađeno je to na zajedničku inicijativu ustaškoga povjerenika postavljena u tada još Konzorcij Hrvatska enciklopedija – Josipa Milkovića, koji nije istovjetan osobi istoga imena koja je bila zadužena u središnjem uredništvu Hrvatske enciklopedije za abecedarij, i Mate Ujevića, koji je postavljen upraviteljem HIBZ-a.

Ujević je bio upravitelj HIBZ-a do 9. V. 1945., a od tada s naslovom »gospodarski tajnik i tehnički urednik« Nakladnog zavoda Hrvatske, u što je HIBZ preimenovan s bitno suženim djelokrugom rada i smanjenim opsegom poslova. Na položaju gospodarskoga tajnika i tehničkoga urednika NZH je od 10. V. do 31. XII. 1945. U siječnju 1946. je na »raspoloženju« Ministarstva prosvjete u Zagrebu, a potom je kao stručnjak pridijeljen te radi u Komisiji za razgraničenje Predsjedništva vlade Hrvatske u Zagrebu (od 1. II. do 1. VI. 1946.). Bio je zaposlen u odjelu Međimurje i Gradišće, te je za Ministarstvo vanjskih poslova Jugoslavije izradio monografiju *Burgenland*, a sudjelovao je i u radu na djelu *Cadastre national de l' Istrie, d' après de Recensement de 1er octobre*, Sušak 1946.⁵ Već sredinom svibnja, iako još formalno radi u komisiji za razgraničenje, prelazi na rad u Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku u Zagrebu, do 31. XII. 1946. kao bibliotekar, potom viši bibliotekar, gdje ostaje do 31. XII. 1949. U NSB-u je glavna pokretačka snaga *Bibliografije rasprava, članaka i književnih radova u časopisima NR Hrvatske*, što ju je objelodanjivala JAZU. U prvoj knjizi, koja sadržava tekuću bibliografiju za 1945. i 1946., naznačeno je, možda preskromno, »uz glavnu suradnju dr Mate Ujevića«. Ta je bibliografija bila svojevrsan nastavak *Bibliografije* započete za rata, koja je izlazila do travnja 1944.⁶ U sljedeće dvije knjige bibliografije za 1947., Zagreb 1949., i za 1948., Zagreb 1949., označen je kao jedan od dvaju priređivača. Radeći na spomenutoj bibliografiji, koja je u Ujevićevu prije zacrtanu planu rada na temeljnim djelima hrvatske kulture i znanosti: kao što se vidi iz naprijed napisanoga – on ulazi

2

Svrha je i izključivo pravo zavoda izdavati i razpačavati djela enciklopedijskog, leksikonskog i bibliografskog značaja na hrvatskom i drugim jezicima.

Zavod može prema potrebi izdavati i druga izdanja obćeg narodnog i državnog značaja, ako to ministarstvo nastave odredi.

3

Zavod se uzdržava vlastitim prihodima, a prema potrebi i državnom pomoći pa u poslovanju nije vezan propisima o državnom računovodstvu.

4

Zavodom upravlja upravitelj, kojega imenuje ministarstvo nastave.

5

Provedba ove zakonske odredbe povjerava se ministarstvu nastave, koje će izdati propisnik o ustrojstvu i poslovanju zavoda.

6

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, dne 9. kolovoza 1941.«

⁵ Prema životopisu od 3. VII. 1965, I. RO M. U.

⁶ *Hrvatska bibliografija* bila je predviđena kao jedan od zadataka HIBZ-a (pod točkom C). v. Propisnik o ustrojstvu i poslovanju Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda, *Narodne novine* od 3. X. 1941. br. 143. Detaljnije u intervjuu M. Ujevića u *Hrvatskome narodu* 1941, br. 197, 9, i sam članak M. Ujevića, *Hrvatska bibliografija. Književni tjednik* 1941, br. 2, 8. Posljednji je prilog u *Književnome tjedniku* za sada nepristupačan, jer je njegov jedini komplet koji se nalazi u zagrebačkim knjižnicama zbog ratnih opasnosti spremljen na sigurnije mjesto.

u novoosnovani Jadranski institut obnovljene Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, gdje nastavlja rad na izdavanju *Pomorskoga leksikona*, koji je započeo u HIBZ-u objelodanjivanjem, između ostaloga, Primjera članaka »*Pomorskoga leksikona*«, Zagreb 1944. Godine 1948. Predsjedništvo JAZU je za glavnoga urednika *Pomorskoga leksikona* imenovalo M. Ujevića, iako on tek 25. II. 1949. formalno dolazi na rad u Knjižnicu JAZU, gdje ostaje do 30. XI. 1950. Dolaskom na čelo *Pomorskoga leksikona*, on je sa šest suradnika Središnjega uredništva od početka 1949. izvršio sve potrebne pripreme za njegovo izdavanje: »Središnje uredništvo je izradilo općenite upute za urednike struka i buduće suradnike, a nakon toga pristupilo se u zajednici s urednicima struka izrađivanju okvira struka, koje je na koncu mjeseca ožujka primilo i potvrdilo uredničko vijeće *Pomorskog leksikona*. Nakon toga izrađivan je alfabetar svih struka i taj je posao trajao do konca godine, do kada je izrađeno preko 95% alfabetara svih struka.«⁷ Te *Upute urednicima i suradnicima Pomorske enciklopedije* s l. s. a. objelodanio je Ujević kao špalte 1949. u Zagrebu. Napokon 1. XII. 1950. dolazi u Leksikografski zavod FNRJ kao zamjenik Miroslava Krleže, a u biti stvarni kreator gotovo svih i realizator mnogih izdanja te organizator Leksikografskoga zavoda, gdje radi do umirovljenja 1. I. 1965.⁸

II.

Stvaralački ili radni životopis Ujevićev započinje 1921., kada kao gimnazijalac, zajedno s B. Radicom, pokreće *Renesansu*, literarno-kulturnu reviju, a još prije započinje pisati u đачkoj reviji *Studium*.⁹ Uređivao je listove *Luč* i *Mladost*, pisao u više listova (vidi u popisu njegovih radova Prilog III.) od *Jadrana*, *Hrvatske straže*, *Obzora*, do *Seniorskog vjesnika* – nažalost također anonimno, a bio je i franjevac trećoredac, kao i pripadnik katoličkog seniorskog pokreta. Seniorat je bio organizacija intelektualaca koji su tijekom sveučilišnih studija bili učlanjeni u studentska društva, a nakon završetka studija predstavljali intelektualno vodstvo hrvatskoga katoličkog pokreta. Djeluju od prije prvoga svjetskog rata. Točno je to naslutio J. Horvat.¹⁰ Kao dvadesetsedmogodišnjak objelodanjuje knjigu autobiografskoga obilježja *Mladost Tome Ivića* s podnaslovom *Slike iz života dvaju mladića*, Zagreb 1928., u sklopu jeronimskih izdanja kao 247. knjigu u seriji Knjižnica dobrih romana. Tom nakladniku ne otkazuje vjernost ni kod tiskanja svoje druge knjige. Kao 364. knjigu Jeronimske knjižnice Ujević objavljuje svoje prvo djelo, koje po nekim svojim obilježjima pokazuje njegovo enciklopedičko zanimanje. Riječ je o djelu *Hrvatska književnost*, s nagovještavačkim podnaslovom, nimalo skromnim, *Pregled hrvatskih pisaca i knjiga*, Zagreb 1931. (1932). Ujević je 1933. objelodanio monografiju *Jovan Hranilović. Prilog za povijest hrvatske moderne*, Zagreb 1933. To djelo bilo mu je temeljem disertacije, koju je pod istim naslovom obranio 31. V. 1935. u Zagrebu na Filozofskome fakultetu pred komisijom koju su sačinjavali Franjo Fancev, Antun Barac, Albert Bazala i Stjepan Matičević. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova prvi pokreće potpuno novu temu te objavljuje djelo *Gradišćanski Hrvati*, Zagreb 1934., također u Jeronimskoj knjižnici, knj. 426. Koliko su zanimanje pobudili i tema

⁷ *Ljetopis JAZU* knj. 56, 1952, 128.

⁸ Kretanje u službi rekonstruirano je na temelju Ujevićeva personalnoga dosjea, koji se čuva u Leksikografskom zavodu u Zagrebu.

⁹ Kako tada daci nisu smjeli potpisivati svoje članke, a Ujević nije ostavio popis što je u navedenim listovima pisao, to nažalost ostaje za sada nepoznanica.

¹⁰ v. *Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941*. Zagreb 1984, 334.

Mate Ujević u radnoj sobi u Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu, Kačićeva 20/I, 1942.

i djelo najbolje pokazuje činjenica da je već iste godine objelodanjeno i njegovo drugo izdanje. I svoju četvrtu knjigu, neveliku opsegom (dva tiskana arka malog formata), tiskao je kod istoga nakladnika, a riječ je o djelu *Abesinija*, Zagreb 1935., u seriji Jeronimsko svjetlo, svezak 16. Iako se poslužio pseudonimom Josip Sučević, taj protest i osuda talijanskih postupaka u ratu protiv Etiopije priskrbili su mu uhićenje od GESTAPO-a 26. IV. 1941. Poslije nije zatvaran. Svoje zanimanje za književnost Ujević posvjedočuje i djelom *Hrvatska narodna pjesmarica. Iz Kačićeva »Razgovora ugodnoga« i narodnih pjesama*, Zagreb 1938. Drugo promijenjeno izdanje objavljeno je 1941. Ujevićevu radu s područja književnosti pripadaju srednjoškolski udžbenici koji su objelodanjeni za vrijeme rata a gotovo zasigurno započeti još za Banovine Hrvatske, jer drugog objašnjenja za njihovu brzu pojavu – već nekoliko mjeseci poslije proglašenja NDH – nema. Izradio ih je sam ili u suradnji s Vjekoslavom Štefanićem i Pavlom Tijanom.¹¹ S istim je autorima napisao udžbenik *Prve brazde, Hrvatska*

¹¹ Ujevićev je najvažniji i najopsežniji udžbenik *Plodovi srca i uma, Hrvatska književnost od nar. preporoda do danas*, Zagreb 1941 (v. prilog D. Jelčića u ovim *Radovima*), na gotovo 850 stranica, te novo prerađeno izdanje iz 1944.

čitanka za I. i II. razred srednjih škola na gotovo 400 stranica. Objelodanjena su dva izdanja, 1941. i 1942. s istim suradnicima sastavio je udžbenik *Sjetva, Hrvatska čitanka za 3. i 4. razred srednjih škola*, Zagreb 1941, 536 str. Godine 1943. sam potpisuje dva udžbenika: *Sjetva, Hrvatska čitanka za 4. razred srednjih škola*, Zagreb 1943., na više nego prepolovljenom broju stranica, i *Knjiga radosti, Hrvatska čitanka za III. razred srednjih škola*, Zagreb 1943.

III.

Pokrenuti višesveščanu enciklopediju u organizacijskome i stručnome pogledu mogao je samo čovjek kakav je Mate Ujević. On je 1938., nakon što je svoje slavističko obrazovanje, utemeljeno na zasadama klasične naobrazbe, dopunio temeljitim poznavanjem djela političke povijesti, povijesti prava, pomorstva i povijesti umjetnosti, započeo rad na *Hrvatskoj enciklopediji*.¹² »Proglas izdavačkog odbora Konsorcija Hrvatska enciklopedija«, što su ga krajem prosinca 1939. objavile zagrebačke dnevne novine (*Obzor* i *Jutarnji list*), bio je prvorazredan kulturni događaj u Banovini Hrvatskoj i u Kraljevini Jugoslaviji. Kako je Ujević uspio financijski i organizacijski pokrenuti rad na *Hrvatskoj enciklopediji*?

Imao je ideju, znanje i sposobnost da realizira *Hrvatsku enciklopediju*, ali mu je nedostajao novac. Čini se da je to saznao Rudolf Herceg, vođa Seljačke sloge i osoba potpunoga povjerenja vođe Hrvatske seljačke stranke V. Mačeka, tj. tada praktično hrvatskoga naroda, i povezao ga s Dragutinom Stj. Schulhofom, tadašnjim vlasnikom majoritetnoga dijela dionica Tipografije d.d. Schulhof je, nezavisno od Ujevića, također došao na ideju da se izradi *Hrvatska enciklopedija* u 12 svezaka. Dogovor je ubrzo sklopljen.¹³ Schulhof ulaže tada 200 000 dinara i potpisuje Ujeviću mjenicu na 100 000 dinara. Bio je to, dakle, početni kapital od 300 000 dinara, s kojim je započet rad početkom 1939. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939., ban Ivan Šubašić, prema dogovoru s Vladkom Mačekom, a na poticaj Rudolfa Hercega, daje nalog i banovinske vlasti dodjeljuju *Hrvatskoj enciklopediji* pokretača i potonjega glavnog urednika Matu Ujevića te nekoliko profesora srednjih i viših škola, od kojih je najvažniji Gustav Šamšalović. Njegovo ne malo iskustvo kao glavnoga urednika *Minervina leksikona*, objelodanjena 1936., bilo je dragocjeno Ujeviću i suradnicima *Hrvatske enciklopedije*, napose pri koncipiranju, sastavljanju i izradbi abecedarija. Pokušaj da se *Hrvatska enciklopedija* koncipira po tipu njemačkih djela – dakle s velikim brojem malih članaka – što je obilježje njemačke enciklopedičke, točnije leksikonske, tradicije (*Meyers* i *Brockhaus*), naišlo je zbog strukture hrvatskoga jezika na nepremostive poteškoće.¹⁴ Kako je, pripremajući se za *Hrvatsku enciklopediju*, boravio kod Treccania, te

¹² v. rad autora ovih redaka iz povijesti hrvatske enciklopedike – *Hrvatska enciklopedija. Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«* 1991, 1, 79–83.

¹³ Verzija koju donosi R. Herceg, predgovor, *Velika i mala Hrvatska enciklopedija*, Mala knjižnica Seljačke sloge 6, Zagreb 1941, 1, i P. Tijan, »Hrvatska enciklopedija« 40. godišnjica njezina pokretanja, *Hrvatska revija* 1980, 1, 110, razlikuju se. Tijan inicijativu za pokretanje *Hrvatske enciklopedije* pripisuje Schulhofu, što nije točno, a uz to sebi pripisuje – kao tada (1980) još jedini preživjeli član središnjega uredništva – ulogu koju u HE nije imao. Tvrdi da je bio s M. Ujevićem na prvome dogovoru kod Schulhofa (110), a sjećanje ga vara i kod datuma izlaska četvrtoga sveska *Hrvatske enciklopedije*. Na knjizi stoji 1942, ali poznato je da je objelodanjena ujesen 1943, što je utvrđeno temeljem datuma novinskih prikaza te oznaka godine objelodanjivanja pojedinih separata iz tog sveska.

¹⁴ Tijan, n. dj. 112, piše da je *Hrvatska enciklopedija* »neka sredina između tipa 'Encyclopaedia Britannica' i 'Enciclopedia Italiana'«. Čini se da ovdje Tijan spominje Britannicu zbog njezine raširenosti na području pretežitoga

se upoznao s načinom rada *Enciclopediae Italiane*, tako je *Hrvatska enciklopedija* vrlo uspio križanac tih dviju tradicija. Talijansku enciklopediju, pak, krase manji broj natuknica, ali vrlo iscrpno obrađenih. Te dvojbe najbolje ilustrira podatak da je početni abecedarij *Hrvatske enciklopedije* brojio 240 000 natuknica, a nakon pročišćavanja ustalio se na oko 60 000.¹⁵ Banovina je pomogla Ujeviću na još jedan način, ne manje važan. Ban Šubašić omogućio je *Hrvatskoj enciklopediji* da preuzme zajam od Banovinske štedionice u visini od 4 milijuna dinara.¹⁶ To je omogućilo povrat sredstava Schulhofu i Ujeviću, a za ostatak je nabavljen papir. Bio je to tada visoko kvalitetan papir iz Leipziga. Zalihe su bile dovoljne za nakladu od 5000 do 6000, planiranu za 12 svezaka. Poslije su se na tom papiru u Zagrebu tiskala prva potratna izdanja nekih djela.

U proljeće 1940. objelodanjen je ogledni arak Hrvatske enciklopedije.¹⁷ Na sedamdesetak stranica nalazi se opširno objašnjenje što je i što sadržava *Hrvatska enciklopedija*, shematski prikaz i stvaran omjer zastupljenosti pojedinih struka i disciplina, prilozi iz povijesti enciklopedike od preteča pa do prve polovice XX. st. kod drugih naroda i kod Hrvata, popis urednika struka s njihovim slikama, primjeri tekstova i slikovnih priloga te faksimili pisama vođe Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka, zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca i bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića. Od tada se razvija vrlo promišljena, široka i intenzivna kampanja uprave *Hrvatske enciklopedije* za okupljanje što većega broja pretplatnika. Tu je glavnu ulogu odigrao Rudolf Herceg preko Seljačke sloge tj. Hrvatske seljačke stranke. Povjerenici *Hrvatske enciklopedije*, počasni i dobrovoljni, te akviziteri trebali su za uspjeh tj. financijsko pokriće prvobitno zamišljenih 12 knjiga, koje bi izlazile po dvije godišnje, svaka s otprilike 800 stranica, skupiti oko 6000 pretplatnika. Uz ogledni arak izašlo je pet omašnih svezaka, sveukupno četiri tisuće stranica velikoga enciklopedijskog formata. Svaka bolja knjižnica posjeduje bar prva četiri. Danas se mogu samo tu i tamo kupiti u antikvarnoj prodaji, s time da je cijena prvih četiriju svezaka jednaka cijeni petog, koji se najrjeđe pojavljuje. Ogledni arak je prava bibliofilska rijetkost.

Predgovor prvomu svesku *Hrvatske enciklopedije* napisao je glavni urednik, Mate Ujević. Potom su navedeni svi urednici struka te popis autora s inicijalima kojima su potpisani članci. Na 808 stranica prvoga sveska *Hrvatske enciklopedije* obrađene su natuknice pod slovima A–Automobil (tiskanje sveska je dovršeno 10. II. 1941.). Drugi svezak obrađuje na 728 stranica natuknice Autonomashi–Boito (tiskanje dovršeno 20. XII. 1941.). Treći svezak obuhvaća natuknice Boja–Cleveland na 800 stranica (tiskanje dovršeno 21. X. 1942.). Kod četvrtoga sveska, koji ima 776 stranica te natuknice Cliachit–Diktis, označen je datum 1942. Upada odmah u oči da je izostao dan i mjesec. Već to budi sumnju. Omaška nije slučajna, već namjerna. Koliko se do sada moglo utvrditi, razloga za takav postupak, s obzirom na to da se četvrti svezak pojavljuje na početku druge polovice 1943., ima više. Prvi je razlog održavanje obećanja »svakih šest mjeseci jedan svezak«, a drugi, ne manje važan, čak bih ustvrdio odsudan, razlog jest činjenica što se u NDH veći dio 1942. još mogao upotrebljavati Boranićev pravopis izrađen za Banovine Hrvatske početkom 1941., dok je od kraja 1942. bio obavezan dijela čitalaca *Hrvatske revije*. Između 1938. i 1940. *Encyclopaedia Britannica* nije bila baš raširena kod nas. Prevladavala su ipak njemačka i talijanska enciklopedička i leksikonska djela, a zatim francuska.

¹⁵ R. Herceg, predgovor, *Velika i mala Hrvatska enciklopedija, Mala knjižnica Seljačke sloge* 6, Zagreb 1941, 2.

¹⁶ v. Prilog I.

¹⁷ Koliko je poznato, postoje dva izdanja.

morfonološki, tzv. korienski. U četvrtome svesku *Hrvatske enciklopedije* namjerno je označena netočna godina izdavanja, kako bi prošao stari pravopis, na kojem je objelodanjena. Relativno kasno normiranje i ozakonjivanje morfonološkoga, tj. korienskoga pravopisa uzrokovano je u NDH time što je u Uredu za jezik pravopis trojice – Franje Cipre, Petra Guberine i Kruna Krstića – kao pokušaj fonološkoga pravopisa s podlogom u spomenutome banovinskom Boranićevu došao samo do prijeloma, a tada je rad na njemu obustavljen, slog uništen, a dio suradnika izbačen iz Ureda za jezik. Kada je u kolovozu 1941., u doba NDH, donesen zakon o osnivanju Hrvatskoga izdavačkog (bibliografskog) zavoda, u što je pretvoren Konzorcij Hrvatske enciklopedije, tada je taj Hrvatski izdavački bibliografski zavod po zakonu potpao pod Ministarstvo prosvjete, koje nije podlijegalo cenzuri. Upravitelj Zavoda Mate Ujević uspijevaio je izbjeći cenzuru sve do kraja 1944. Tek u petome svesku *Hrvatske enciklopedije* na 738 stranica s natuknicama Dilatacija–Elektrika, koji je dotiskan 2. V. 1945., probio se službeni korienski pravopis. Bio je to ujedno i posljednji objavljeni svezak Hrvatske enciklopedije.

Hrvatska enciklopedija u pregledima enciklopedijskih i leksikografskih nastojanja na hrvatskom i južnoslavenskom prostoru nakon rata nije nikad osobito dobro prošla, jedva da joj je posvećeno 10–15 redaka. Činjenica da su četiri od pet svezaka *Hrvatske enciklopedije* objelodanjeni u ratu bacila je na nju neopravdano ustaško obilježje. U drugome svesku, tiskanom u prosincu 1941. a pripremljenom prije rata, nije moglo doći do ustaškoga utjecaja. Neuvažavanje službenoga pravopisa u trećem i četvrtom svesku *Hrvatske enciklopedije* ukazuje na to da je redakcija *Hrvatske enciklopedije* imala pripremljen materijal prije rata, što su mi potvrdili i svjedoci tadašnjega rada, dok su članci za rata uglavnom samo redigirani, po potrebi i dotjerivani. Svakome tko iole poznaje rad na enciklopedijama i sličnim djelima jasno je koliko vremena, truda i muke treba uložiti za objelodanjivanje samo jedne enciklopedijske knjige, a koliko pak traje njezin put kroz tiskaru. Kada jedan narod pristupa tako kompliciranu i dugotrajnu poslu kao što je izradba velike opće enciklopedije poput *Hrvatske enciklopedije*, koji iziskuje kontinuiran napor cjelokupnoga intelektualnog potencijala, uz prijeko potrebnu preciznu i sinkroniziranu organizaciju, tada njegove rezultate treba razmotriti s dužnim štovanjem.

U oglednome arku iz 1940. na zadnjoj stranici donosi se maketa tada predviđenih 12 svezaka, ali neposredno po izlasku prvoga sveska već je bilo i nestručnjaku jasno da, budući da u prvi svezak nije stala predviđena građa, mora biti više od 12 svezaka. U prikazima, kojih je bio ne mali broj u nekoliko mjeseci po izlasku, spominje se 16 svezaka. Međutim, kada se usporedi omjer unesenoga gradiva u prvih pet svezaka A–Elektrika s planiranim, vidi se da je to građa koja je planirana za tri sveska, pa je jasno da bi za ukupnu građu i predviđeni indeks s popisom svih koji su se pretplatili na *Hrvatsku enciklopediju* prije izlaska prve knjige, dakle do sredine veljače 1941., a takvih je bilo čak 2500, obuhvatio više od 20 knjiga. U zadnjem svesku bio je predviđen i atlas. Uz pojedine članke bile su predviđene zemljopisne karte, ali zbog rata i prebrza mijenjanja političkih granica, odlučeno je da se one objave u posebnome svesku.

Ujević je započeo rad na *Hrvatskoj enciklopediji* u svojemu tadašnjem stanu u Jurjevskoj 57, ali nakon utemeljenja Konsorcija Hrvatske enciklopedije redakcija je preseljena u Berislavićevu ulicu br. 2/I. Otpočelo je animiranje suradnika, uspostavljena je organizacija potrebna za izradu abecedarija kao prvoga koraka u izradbi svakoga enciklopedičkog djela. Konzultirane su sve važnije inozemne enciklopedije. Uzor je bila *Enciclopedia Italiana*, u

formatu, opremi i ilustracijama, dok je sama *Hrvatska enciklopedija* imala još i obilježja višesveščanoga *Konversations-Lexikona* Meyerova tipa sa znatno proširenim opsegom nacionalne problematike, a razmjerno stupnju uzajamne povezanosti bile su naglašenije zastupljene južnoslavenske teme.¹⁸ Za slovenske, srpske, bugarske, slovačke i neke druge grupe tema postojali su urednici koji su sami birali autore tekstova i natuknice abecedarija popunjavali ih temama iz djelokruga svog rada te im određivali opseg. Naglašavanje obradbe po opsegu i iscrpnosti nacionalnih tema i šira obradba bližnih naroda s kojima su postojale dugotrajnije veze uobičajeno je i u svim drugim općim enciklopedijama (*Encyclopaedia Britannica*, *Meyers*, *Brockhaus*, *Enciclopedia Italiana* i dr.). Pred Matu Ujevića postavio se problem koncepcije *Hrvatske enciklopedije* s obzirom na svrhu. Njezinu svrhu Ujević je odredio u ogleđnom arku: »Želimo, da naša enciklopedija bude u prvom redu hrvatska, to jest da se posebno i opširnije obazire na hrvatske prilike, a zatim na prilike bližih, srodnih naroda, dok će prilike i osobine dalekih naroda prikazivati zbitije i sažetije. Želimo, da *Hrvatska enciklopedija* prikaže naš udio u sveopćem kulturnom stvaranju i da na taj način dođe do izražaja i narod kao cjelina i pojedini naši kulturni stvaraoči.« Načela kojih će se držati pri izradi prve *Hrvatske enciklopedije* izložio je Ujević u nizu intervjuja koje je dao prije izlaska prve knjige, zatim u predavanjima u Varaždinu, na Pučkome sveučilištu u Zagrebu i u drugim prilikama. Ujević postavlja ovo načelo: »Što se tiče suradnika ja sam stao na jedino ispravno stajalište, da u hrvatskom leksikonu (podrazumijeva HE, M. Š.) moraju surađivati svi naši stručnjaci bez obzira na njihovo političko, kulturno ili socijalno naziranje«, te nastavlja »da se vrlo teško može naći identičan slučaj u cijeloj svjetskoj javnosti, da se na jednom poslu nađu zajedno ljudi s najoprečnijim nazorima«. ¹⁹ Sam Ujević vidi svrhu *Hrvatske enciklopedije* u tome da ona bude »najbolji pomagač u proširivanju znanja, najjači branič naše narodne svijesti«.

U Predgovoru prvoga sveska *Hrvatske enciklopedije* načela izradbe enciklopedije te njezina svrha izloženi su na jednoj stranici, zbitije i sažetije nego u ogleđnome arku. Dakako, kod pripremnih radova na enciklopediji postavilo se pitanje broja natuknica te svakako njihov opseg i omjer među područjima, strukama. Kao što je već spomenuto, prvobitan broj od 240 000 natuknica sveden je na četvrtinu.

Među strukama prostorno je najzastupljenija književnost, kojoj je pripalo gotovo 12% prostora. Približavaju joj se zemljopis i povijest. U drugoj kategoriji s upola manje prostora nalaze se ekonomija, medicina i tehnika. Sljedeću kategoriju s po oko 2,5% prostora zauzimaju struke: filozofija, pravo, religija, etnologija s etnografijom i muzika. Po 2% prostora dobile su fizika i kemija, botanika, zoologija te astronomija. Iz pregleda zastupljenih struka jasno je gdje je bilo težište *Hrvatske enciklopedije*, a prostorne odnose svake enciklopedije određuje njezina svrha i namjena.

Među urednicima struka bili su tada vodeći stručnjaci u svojim područjima. Primjerice, za opću i nacionalnu književnost Antun Barac, Franjo Fancev, Josip Torbarina, Julije Benešić, Gustav Šamšalović, Josip Badalić, Petar Skok, Mirko Deanović, za hrvatski i druge

¹⁸ Iz dostupnih tiskanih i rukopisnih materijala nije raspoznatljivo – osim da se po strukama i pojedinim člancima broji retkarina – u kojem je postotku u *Hrvatskoj enciklopediji* zastupljena nacionalna, a koliko opća tematika. Tim je dragocjeniji podatak P. Tijana u navedenome članku da je taj omjer jedna trećina nacionalne teme, a ostalo za »teme općeg značaja« (111).

¹⁹ *Hrvatska enciklopedija*. Djelo svega hrvatskog naroda. Intervju s g. drom Matom Ujevićem, glavnim urednikom. *Hrvatski list* (Osijek) 1940, br. 82, 40.

slavenske jezike Stjepan Ivšić. Od povjesničara urednici su bili za hrvatsku povijest Stjepan Antoljak, Miho Barada i Antun Dabinović, dok su opću povijest uređivali Ljudmil Hauptmann i Grga Novak, numizmatiku Ivan Rangjeo, pomoćne povijesne znanosti i diplomatsku povijest Josip Nagy, a arheologiju Viktor Hoffiller, koji je za rata bio uklonjen s fakulteta i umirovljen. Pravo je uređivao Juraj Andrassy, medicinu Drago Perović, Ante Šercer i Andrija Štampar, fiziku Stanko Hondl, filozofiju Albert Bazala i Stjepan Zimmermann, kazalište Nikola Andrić i Slavko Batušić, kulturnu povijest i umjetni obrt Gjuro Szabo i Vladimir Tkalčić, etnologiju, etnografiju i antropologiju Milovan Gavazzi, povijest umjetnosti Artur Schneider, orijentalistiku Hamdija Kreševljaković. Slična je i struktura više stotina autora tekstova. Daleko je teže reći tko nije sudjelovao u tome prestižnom općenarodnom poslu nego tko jest. Ovakva struktura urednika struka i suradnika donosi niz prednosti enciklopediji, najkvalitetniji stručnjaci daju članke kojima treba vrlo malo dorade ili je uopće ne treba, što je golema ušteda. Drugo, garancija je to kvalitete izrađenih tekstova i, treće, ne najmanje važno, kada prvaci i najkvalitetniji stručnjaci sudjeluju u takvu pothvatu smanjuje se na najmanju moguću mjeru rizik od kritika.

Urednici pojedinih struka bili su u svojem radu, izboru suradnika i određivanju opsega materijala te dopuni abecedarija iz svog djelokruga rada samostalni.

Lavoslav Šik, urednik struke judaica, držao je »čašću i zadovoljstvom da mu je povjereno uredništvo toga odsjeka«. Za prvu knjigu uspio je osigurati suradnike samo iz Zagreba, kao što su Samuel Romano, Hinko Gottlieb, Lavoslav Glesinger, Rudolf Buchwald, dok je u radu redakcijskog odbora za judaicu sudjelovao nadrabrin Gavro Schwartz. Za sljedeće sveske bila je »donekle osigurana svestrana suradnja svih naših židovskih autora«. Prema Šiku, »u *Hrvatskoj enciklopediji* bit će prvi puta slučaj, da baš Židovi prikazuju za veliku opću čitalačku publiku sve što je za istu važno i interesantno da znaju o židovskim pitanjima, a napose sve što su dobra, lijepa i važna stvorili Židovi u Hrvatskoj i u cijeloj Jugoslaviji.«²⁰

Jože Glonar, jedan od urednika slovenistike u *Hrvatskoj enciklopediji*, s pravom je napisao i pokazao na primjerima u ljubljanskome *Jutru* da je *Hrvatska enciklopedija* »i najveća slovenska enciklopedija, jer s jednakom ljubavlju donosi iz pera mojih slovenskih suradnika sve, što treba da se napomene iz Slovenije i iz života i nastojanja Slovenskog naroda.«²¹ Na istim načelima uređivani su srpski život, kultura, povijest, umjetnost itd. pod uredništvom Milana Budimira.

Urednici struka za strane zemlje, narode i kulture bili su u Ateni, Budimpešti, Sofiji i Bratislavi.

Opsežnošću i kvalitetom, a nerijetko je riječ o autorskom načinu obradbe pojedinih pojmova ili tema, ističu se u prvoj knjizi Alpe, zatim kontinenti Afrika, obje Amerike i Australija, zatim klasični pojmovi Akropola i Atena, te veliki članak automobil. Iz opsežne natuknice Austrija izdvojio bih povijest, koji je napisao Ljudmil Hauptmann, a to je upravo primjer autorskoga pristupa, i tada kada je objelodanjena bila je prilog historiografiji Austrije.²² Od važnijih članaka – a za ocjenu enciklopedija relevantni su oni o sitnijim pojmovima

²⁰ Svi Šikovi navodi po prilogu L. Šik, Judaica u »Hrvatskoj enciklopediji«, *Jevrejski narodni kalendar* 5701, 1940–41., 164–165.

²¹ *Criticus*, *Hrvatska enciklopedija* (Uz prvi svezak Hrvatske enciklopedije, *Hrvatska revija* 1941, 4, 217–218).

²² Možda to najbolje može potvrditi autor ovih redaka. Kako u prvome izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* nije u nju uvrštena natuknica Habsburgovci zapala me nezahvalna dužnost da to sam uradim, iako sam tada držao da to

i manje istaknutim ljudima, kojima *Hrvatska enciklopedija* obiluje – u prvom svesku mogu se spomenuti arheologija i arhivi, gdje se mogu naći i takve podnatuknice kao što su »arhivi srpskih crkvenih institucija«. Valja istaknuti i natuknice: alfabet, Arapi i Aleksandar Veliki.

U drugome svesku Hrvatske enciklopedije²³ izdvajaju se članci: autoportret, Avari, golem članak Azija, barok, zatim Beč, Biblija i bibliografija te Bizantsko carstvo. U tome svesku mogu se uočiti tendencije koje se međusobno potiru. U članku Beram, mjestu koje se od 1918. nalazi u Italiji, relativno opširno piše se o glagoljici, dok je uz članak Bjelovar dodana podnatuknica Bjelovarski ustanak 1941., u kojoj se opširno opisuju događaji iz prvih dana rata. Pažljivim čitanjem teško se oteti dojmu da gotovo sigurno službena ustaška politika takvim prikazom događaja nije mogla biti u potpunosti zadovoljna. Ipak, bilo je to plaćanje duga vremenu u kojem je *Hrvatska enciklopedija* objavljivana.

U trećem svesku izdvaja se opsežnošću, na gotovo pedeset stranica, članak brod. Poklanjanje tolikoga prostora tom članku pri njegovu nastanku uoči rata svjedoči o, danas bismo rekli, pomorskoj orijentaciji, a njegovo propuštanje u tisak 1942., nakon Rimskih ugovora i gubitka Dalmacije u korist Italije, može se objasniti samo na jedan način, a taj je kako protu-osovinski tako i antirežimski. Zanimljiv je još jedan tekst, a to je povijest ranoga srednjeg vijeka i za turskog vladanja do 1878. u shemi Bosna i Hercegovina, koju je napisao Jaroslav Šidak, od početka rata po vlastitu zahtjevu prebačen s klasične gimnazije u Hrvatski izdavački bibliografski zavod, gdje radi u središnjem uredništvu kao redaktor za povijest sve do 1943. To je vrlo solidan sintetski tekst, u mnogim elementima neprevladan do danas. Kakav je bio njegov odnos prema povijesnim priložima objelodanjenim u *Hrvatskoj enciklopediji* najbolje svjedoči činjenica što je pokretanjem *Enciklopedije Jugoslavije* odbio preuzeti uredništvo struke povijest sve do 1960., jer nije želio »prepraviti« ni svoje ni tuđe članke iz *Hrvatske enciklopedije*. Držao je da ih treba tako pisati da mogu funkcionirati bez obzira u kojim političkim uvjetima se pišu. Dakle, zauzimao se za objektivan enciklopedički pristup.

Još jedan ustupak ustaškomu režimu očitovao se uvrštavanjem biografije Mije Bzika, pseudopovjesničara ustaškoga pokreta, koji prije ulazi u životopisni rječnik nego u opću enciklopediju kao što je *Hrvatska enciklopedija*.

U četvrtome svesku zadržat će se samo na nekoliko članaka. Zanimljiv je problem s kojim se suočila redakcija Hrvatske enciklopedije kod natuknice Čehoslovačka. Kako ta država nije od Münchenskoga ugovora 1938. egzistirala na političkoj karti Europe, napose ne za NDH i u Zagrebu 1943., to je uredništvo gotovo cjelokupnu shemu prikaza države uklopilo u natuknicu Česi. Drugi je kompletna obradba pojma čovjek, gdje u dijelu o rasama Boris Zarnik opširno izlaže pseudorasnu teoriju navodeći njezine nositelje.²⁴ Iako je Zarnik bio

mogu uraditi samo B. Grafenauer ili J. Šidak, koji su to, međutim, izbjegnuli učiniti. Poznavajući kvalitet Hauptmannova rada, odlučio sam na prinjeren način preraditi njegov članak Austrija iz *Hrvatske enciklopedije*, što je prihvaćeno i, uz neznatne intervencije viših instanci, on je i objelodanjen kao Habsburgovci u *Enciklopediji Jugoslavije* 4, Zagreb 1986, 644–651.

²³ Na ozbiljnost pristupa u Hrvatskoj enciklopediji možda ponajbolje upućuje činjenica da se natuknica Ažla (tal. Azzida) mjesto u Mletačkoj Sloveniji kojim završava u Hrvatskoj enciklopediji slovo A ne nalazi u Enciklopediji Slovenije ni kao posebna natuknica ni na zemljopisnoj karti Beneške Slovenije. Zanimljivo je da Enciklopedija Slovenije i Atlas Slovenije, Ljubljana 1985, gdje se to mjesto, dakako, navodi imaju istoga nakladnika.

²⁴ Zaveden autoritetom J. Šidaka, s kojim sam u niz navrata diskutirao o *Hrvatskoj enciklopediji* i *Enciklopediji Jugoslavije*, preuzeo sam njegovu ocjenu o Zarnikovu članku kao prodoru rasne teorije u *Hrvatsku enciklopediju*, što

pristaša te teorije do dolaska nacional-socijalista na vlast 1933. u Njemačkoj, od tada, uvidjevši što se pozivom na nju provodi, odbacuje rasnu teoriju. Druge je vrste vrlo opširna obradba također kompleksna članka Dalmacija. Osim što je to jedna od hrvatskih zemalja, što bi joj davalo mogućnost šire obradbe, ipak, kada se pročita cijeli tekst na više od pedeset stranica, jasno je da se njime željelo kontrirati službenoj endehaškoj politici. Koliko je povijest Dalmacije trajna vrijednost iz te sheme, najbolje pokazuje da je iza 1985. citira kao literaturu djelo *Lexikon des Mittelalters*, jer za stručnjake bolji i temeljitiji prikaz naprosto ne postoji. Mogu se spomenuti još dva članka: diferencijalna geometrija, jednadžbe i računi te bogato ilustriran članak čipke.

U petome svesku, koji izlazi tjedan dana prije prestanka borbi u II. svjetskom ratu, iako je objelodanjen na morfonološkome tzv. korienskome pravopisu, došlo je do zanimljivih pojava.

Diplomatika, koju je napisao Josip Nagy, bila je ispitna literatura na postdiplomskome studiju iz pomoćnih povijesnih znanosti. Opsežnošću se ističe članak Dioklecijan Grge Novaka i Dioklecijanova palača Ljube Karamana. Iako peti svezak izlazi za NDH, npr. članak domobranstvo kronološki završava s 1918. i ne zadire u krvavu suvremenost 1941–1945. Od većih članaka vredniji su drvo i Dubrovnik, zatim egejska kultura i gotovo pedesetak stranica opsežan članak električar u fizici i kemiji, koji je ostao nezavršen. Ističem dva članka zbog njihove potonje sudbine. Vladimir Bazala napisao je vrlo opširan članak, gotovo studiju, o Andriji Dudiću, humanistu, diplomatu, teologu, filozofu, liječniku i znanstveniku svjetskoga glasa. Taj je tekst morao biti radikalno skraćeno za *Hrvatsku enciklopediju* i uz Bazalu ga je supotpisao Petar Grgec. No Bazala ga je tiskao nakon rata u drugome obliku.²⁵ Sličan je slučaj s člankom Egipat Grge Novaka, koji, nešto proširen, autor izdaje 1967. kao knjigu, koja tada postaje udžbenikom za studente povijesti. U *Hrvatskoj enciklopediji* našli su mjesta članci Albert Einstein te Einsteinova specijalna i opća teorija relativnosti. Iz perspektive mjesta i vremena izdavača *Hrvatske enciklopedije* još je zanimljiviji opsežan članak, ažuriran do sredine 1944., o Dwightu D. Eisenhoweru, generalu i tada zapovjedniku svih savezničkih snaga na zapadnoj fronti.

Ocjena Mate Ujevića i *Hrvatske enciklopedije* što ju je dao Josip Horvat slaže se gotovo u potpunosti s tvrdnjama koje je još uoči izlaska prvoga sveska *Hrvatske enciklopedije* izrekao sam Mate Ujević. Horvatovo svjedočanstvo citirat ću u širem izvodu: »Svoju je toleranciju znao dokazati i na djelu. Bio je nesumnjivo dobar lovac ljudi i spretan organizator, uspjevši složiti na jednome zadatku i liberalne i klerikalce, marksiste i radićevce. „Hrvatska enciklopedija“, kojoj je postao glavnim urednikom, dobila je s prvim svojim sveskom klerikalni cachet, zacijelo i mimo volje svoga glavnog urednika. I on je u svom krugu djelatnosti bio pod neke vrste prismotrom radikalnijih elemenata. Za vrijeme rata znao je Mato Ujević pretvoriti „Hrvatski izdavački bibliografski zavod“, u koji se preobrazila „Hrvatska enciklopedija“ u razmjerno sigurno sklonište protuustaških ljudi.«²⁶

nije točno. Time ujedno ispravljam svoju neutemeljenu ocjenu u *Startu* br. 541 od 25. XI. 1989, 76, koju sam napisao u sklopu članka o *Hrvatskoj enciklopediji*.

²⁵ *Andrija Dudić (1533–89)*, tiskano kao rukopis predavanja u povijesnoj sekciji Zbora liječnika Hrvatske 11. XII. 1951, Zagreb (1952), str. 17.

²⁶ J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900–41*. Zagreb 1984, 334. Vjerojatno Horvat kao slobodni zidar radikalnijim elementima drži P. Grgeca i P. Tijana.

Sve dosada izloženo uglavnom se poklapa s Horvatovim mišljenjem, s jednim izuzetkom. Mate Ujević kao pripadnik pokreta Katoličke akcije, djelatatan u njegovu omladinskom pokretu, ne političkoga već kulturnoga krila, a poslije senior, dakle pripadnik umjerenoga smjera Katoličke akcije, mogao je biti sklon da otvori *Hrvatsku enciklopediju* daleko većem utjecaju borbenoga krila Katoličke akcije, ali to nije uradio. Slijedeći načelo da u pojedinim područjima svatko piše sam o sebi, struku teologiju s rimokatoličkom crkvom povjerio je njezinim pripadnicima, koji su, dakako zavisno od osobnih stavova, više ili manje unijeli u *Hrvatsku enciklopediju*, kako bi rekao Horvat, »klerikalni cachet«. Unatoč tome, idejno prevladava građanski svjetovni nazor u više od 90% članaka, što joj daje i glavno obilježje. Riječ je o faktografski uglavnom korektnim člancima, koji poštuju objektivnu enciklopedičku metodu s vrlo malo odstupanja.

Uz *Hrvatsku enciklopediju*, od koje je izišlo pet omašnih svezaka, HIBZ je objelodanio devet separata iz nje: *Amerika, Anatomija, F. T. Andreis-Andrijević, Arapi, Povijest Austrije, Automobil, Čovjek, Dalmacija i Dante*. No to nije bilo jedino što je iz enciklopedičke i kulturno znanstvene djelatnosti pokrenuo Mate Ujević, a ranije zamišljeno u sklopu HIBZ-a. Prema Zakonskoj odredbi o osnivanju HIBZ-a »svrha je i izključivo pravo zavoda izdavati i razpačavati djela enciklopedijskog, leksikografskog i bibliografskog značaja na hrvatskom i drugim jezicima«, a HIBZ je podvrgnut ministarstvu nastave, koje je bilo nadležno da izda »propisnik o ustrojstvu i poslovanju zavoda«. ²⁷

²⁷ »Propisnik o ustrojstvu i poslovanju Hrvatskoga izdavačkog (bibliografskog) zavoda«

1.

Hrvatski izdavački (bibliografski) zavod pokreće, organizira, uređuje i razpačava tiskana djela u smislu 2. zakonske odredbe o osnutku Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda, a poimence uređuje i izdaje:

- a) Hrvatsku enciklopediju;
- b) Enciklopediju za mladež;
- c) Hrvatsku bibliografiju;
- d) Rječnik hrvatskog književnog jezika;
- e) »Hrvatska u rieči i slici«;
- f) »Tekstovi i pregledi«;
- g) knjige o Hrvatima i Hrvatskoj na stranim jezicima, te djela hrvatskih pisaca, prevedena na strane jezike;
- h) »Hrvatska misao i rieč kroz stoljeća«;
- i) cjelokupna djela hrvatskih političkih pisaca i esejista;
- j) slikovnice i albume, koji imaju za svrhu upoznavanje zemlje i hrvatske prosvjete;
- k) knjige, rasprave i časopise po naručbi ministarstava i drugih državnih ustanova, uz odobrenje ministra nastave.«

2.

Na čelu zavoda stoji upravitelj, kojega imenuje ministar nastave. Upravitelj predstavlja zavod pred vlastima i javnošću, te je odgovoran za duh izdanja i gospodarski rad i napredak zavoda. Upravitelj zavoda može biti i književni tajnik zavoda i glavni urednik kojeg većeg izdanja zavoda.

3.

Književne poslove zavoda vodi književni tajnik zavoda, kojega imenuje upravitelj zavoda uz odobrenje ministra nastave.

Dužnosti su književnog tajnika:

- a) brinuti se za organizaciju i redovito izvršenje književnih poslova zavoda;
- b) stajati u trajnom osobnom dodiru s urednicima i suradnicima djela zavoda;
- c) brinuti se, da svi naručeni rukopisi budu na vrijeme predani, pregledani, konačno obradjeni i u tisak odaslani tako, da svako djelo u predviđenom roku izidje iz tiska;
- d) redovito obavješćivati upravitelja zavoda o stanju poslova svoga djelokruga, te iznositi upravitelju prijedloge za daljnji izdavački rad zavoda;

Kada je u prosincu 1941. HIBZ ili bolje rečeno njegov upravitelj, inspirator i glavni pokretački motor Mate Ujević pokrenuo, pod uredništvom Pavla Tijana, *Književni tjednik* kao svojevrsnu konkurenciju ustaškomu tjedniku *Spremnost* – koji je, nema sumnje, najbolje uređivan tjednik u povijesti hrvatskoga novinstva – ustaške vlasti, osjetivši da se putem *Književnog tjednika* vodi oporbena kulturna politika, nakon tridesetak brojeva u kolovozu 1942. primoravaju HIBZ da ga obustavi. I zaista, s dvobrojem 28–29 *Književni tjednik* prestaje izlaziti »zbog nedostatka papira«. Gotovo se nameće sama po sebi paralela s obrazloženjima tipa »radnici odbijaju tiskati dalje vaše novine, list ili časopis«!

e) suradjivati s onim javnim ili posebničkim ustanovama, koje svojim radom mogu olakšati polučenje svrhe zavoda;

f) predlagati upravitelju glavne urednike i urednike pojedinih djela.

4.

Gospodarsko poslovanje zavoda vodi gospodarski tajnik, kojega imenuje upravitelj zavoda uz odobrenje ministra nastave.

5.

Ministar nastave imenuje nadzorni odbor od tri osobe, koji vrši nadzor nad gospodarskim poslovanjem zavoda, te o svome nalazu izvješćuje ministarstvo nastave najmanje jednom godištnje.

6.

Knjige Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda moraju se voditi u smislu trgovačkog zakona po sustavu dvojnog knjigovodstva i zaključivati koncem svake kalendarske godine. Godišnji našastar i bilanca sastavljaju se tako, da se našastar i nekretnine, u koliko ih zavod posjeduje, unose u bilančnoj vrijednosti, koja se dobije redovitim godišnjim odpisivanjem od nabavne vrijednosti, u koliko se radi o predmetima, koji se troše. Slikovni i fotografski predmeti, u koliko su već upotrijebljeni u kojem izdanju, računaju se uz polovinu nabavne cijene. Sirovine i materijal unose se po nabavnoj cijeni, a knjige, tiskalice i ostali izradjeni predmeti po njihovoj proizvodnoj cijeni, u koju se računaju i izdatci za nabavu i izdatci za izradbu (plaće, nagrade i t.d.).

7.

Hrvatski izdavački (bibliografski) zavod posluje kao trgovačko društvo služeći se uobičajenim načinom poslovanja, što posebno vrijedi za reklamu, način prodaje, zastupstva i t. d.

8.

O stvarnim i osobnim izdalcima Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda donosi odluku upravitelj. Za nabavu potrebnih sirovina ili nabavu drugog materijala i potrebitina upravitelj donosi odluku do svote iznad 250.000 Kn, a za svaki veći izdatak donosi odluku ministarstvo nastave.

9.

Namještenici Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda su ili

1) državni službenici, dodijeljeni na rad zavodu,

2) službenici, koje imenuje i plaća zavod.

Državne službenike dodjeljuje ministarstvo nastave.

10.

Upravitelj, književni i gospodarski tajnik podnose svoj podpis trgovačkom sudu, te su ovlašteni podpisivati Hrvatski izdavački (bibliografski) zavod. Osim njih mogu podpisivati zavod osobe, koje na to ovlasti upravitelj.

11.

Upravitelj donosi, mjenja i dopunjuje poslovni red o unutrašnjem poslovanju i organizaciji rada Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda. Taj poslovni red obavezan je za sve namještenike i službenike Hrvatskog izdavačkog (bibliografskog) zavoda, kada ga potvrdi ministarstvo nastave.

12.

Ovaj propisnik stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, dne 29. rujna 1941.

Doglavnik – ministar nastave:

Dr. Mile Budak, v. r.

Narodne novine od 3. listopada 1941, br. 143.

U drugome broju *Književnoga tjednika* Mate Ujević je izložio svoj pogled na mjesto, ulogu i zadatke te planove Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda.

Planovi Mate Ujevića iz prosinca 1941. izgledali su kao megalomanske maštarije, potpuno neostvarivi. No stvari su drugačije. Upravo iznenađuje profil onoga što je u ustaškoj NDH ugledalo svjetlo dana, a još i više broj objelodanjenih djela u samo tri i pol godine. Ne treba zaboraviti da je sve to učinjeno za najvećega rata što ga poznaje povijest čovječanstva, koji je bjesnio svuda pa i odnosio suradnike HIBZ-a na mnoge strane. Nakon rata HIBZ je ukinut, a nekoliko ustanova preuzima manji dio izdavačkoga programa.

Mate Ujević u prosincu 1941. zacrtava na sljedeći način mjesto i ulogu HIBZ-a. Dok Matica Hrvatska svoje težište polaže na lijepe knjige, strane i domaće, Hrvatska akademija izdaje čistu znanost, Društvo Sv. Jeronima ima težište na pučkoj knjizi, HIBZ izdaje »Sva ostala izdanja, a pogotovu... djela živog znanja«, s napomenom da je »prva zadaća Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda nastaviti i privesti sretno kraju svoje matično djelo „Hrvatsku enciklopediju“«. Taj je pothvat ostao nedovršen. Ostvarena je samo prva četvrtina posla, tj. objelodanjeno je pet svezaka *Hrvatske enciklopedije*, A–Elektrika.

Osim nezavršene *Hrvatske enciklopedije*, iza HIBZ-a je ostalo u različnim fazama tiska, uveza, priprema ili čak potpuno završeno 129 naslova knjiga. Postoji njihov popis u *Elaboratu o HIBZ-u* što ga je napisao i potpisao »Dr Mate Ujević privremeni rukovodilac HIBZ-a«, koji je datiran 18. V. 1945.²⁸ Bio je to elaborat namijenjen »komesaru nekom učitelju, koji o stvari nema pojma«, kako nas obavještava Josip Horvat pod datumom 14. V. 1945.²⁹ Vjerojatno je u toga nepoznatog učitelja završio i original Ujevićeva elaborata, kojem je bio priložen i popis svih HIBZ-ovih izdanja. Nakon što je gotovo mjesec dana komesar u HIBZ-u bio učitelj nepoznatoga imena, koji o stvari nema pojma, na njegovo mjesto dolazi Šime Balen.³⁰ Za Balenova komesarijata HIBZ je pretvoren u Nakladni zavod Hrvatske, s vrlo smanjenim opsegom poslova.³¹ Šime Balen odigrao je još jednu sudbonosnu ulogu u životu i djelovanju Mate Ujevića. Kada je Ujević objelodanio svoje putopisne zapise iz SAD-a³², u kojima se ne baš pohvalno izrazio o nekim tada vodećim ljudima Hrvatske bratske zajednice, došlo je do političkoga skandala, potaknuta od Balena. Da li su to bili stari nerasčišćeni računi između Ujevića i Balena iz 1945. ili direktiva odozgo, kojoj je Balen bio samo izvršitelj, ovdje nije od odlučujuće važnosti. Balen je 1962–66. bio na položaju direktora Nakladnoga zavoda Znanje. Neposredno po objavljivanju Ujevićeva putopisa Balen se okomljuje na nj, ali taj tekst od rujna 1964. nije te godine mogao biti objelodanjen u *Kolu*, jer je to onemogućavao Saša Vereš, Ujevićev kolega iz Leksikografskoga zavoda, koji je tada bio urednik u *Kolu*. Vrlo je vjerojatno da je za to imao potporu direktora Leksikografskoga zavoda Miroslava Krležu. No Vereš s novom godinom 1965. napušta uredništvo Kola i *Kolo* objavljuje Balenov napad na Ujevića.³³ Napad na Ujevića – u najboljoj boljševičkoj maniri – bio je gamiran još i jednim P. S. Saši Verešu o tome kako je list HSS tj. Jurja Krnjevića,

²⁸ v. Prilog I.

²⁹ v. *Preživjeti u Zagrebu*, Dnevnik 1943–45, Zagreb 1989, 231.

³⁰ Komesarska promjena navedena pod datumom 13. lipnja 1945, n. dj. 240.

³¹ Uloga Š. Balena kod te pretvorbe moći će se ocijeniti tek po uvidu u Balenove dnevničke zapise, koji su kod njega u rukopisu. Treba poželjeti da što prije budu objelodanjeni.

³² *Lutanja i susreti u Americi*. Ulomci iz dnevnika. *Kolo* 1964, br. 5, 611–638.

³³ *Američke sitoputne putositnice leksikografa i enciklopedista dra Mate Ujevića*. *Kolo* 1965, 1, 109–117.

kanadski *Hrvatski glas* upotrijebio Ujevićev putopis za napad na vrh Hrvatske bratske zajednice – koji je tada bio jugoslavenski orijentiran – a dodao, jer to nije bilo dosta zas-trašujuće, što će tek uraditi »Danica i ostala klerikalno-ustaška bratija«. ³⁴ Tako tada Š. Balen. Za Novu godinu 1965. Vereš iznenada putuje u inozemstvo, a Ujević je naprasno umirovljen 1. siječnja 1965.

Poređenje planova HIBZ-a, što ih je njegov upravitelj u glavnim crtama izložio u pro-sincu 1941., a on ih je stvorio i za njih pripremao grupu ljudi već tijekom 1940., ³⁵ s pregledom učinjenim tri i pol godine nakon toga prema podacima iz *Elaborata o HIBZ-u*, naprosto za-panjuje. Odjednom postaje evidentno da malo što od planova nije u cijelosti ostvareno, barem uspješno započeto ili pripremljen materijal pa nakon rata u drugome okviru realiziran.

U realizaciji ambiciozno postavljenih zadataka i zadane organizacijske strukture u HIBZ-u su za pojedine knjižnice ili cjeline bili urednici: Mate Ujević: *Hrvatska enciklo-pedija*, zatim knjižnica *Zemlje i narodi*, *Suvremena hrvatska umjetnost* i *Posebna izdanja*; Julije Benešić: urednik *Vienca* 1944. (br. 1–10), *Suvremeni hrvatski pisci* i *Ukupna djela hrvatskih pisaca*; Pavao Tijan: *Tekstovi i pregledi*, *Hrvatska misao i riječ kroz stoljeća*, *Ve-dra knjiga*, *Svjetski klasici* i *Književni tjednik* (br. 1 i 2, 1941. i 1–28/29, 1942); Ivo Horvat: *Znanje i radost*; Rudolf Maixner: *Junaci djela i misli*; Antun Barac: *Knjižnica za književna i estetska pitanja*; Petar Mardešić, *Pomorski leksikon*; Matko Rojnić (knjige) i Marko Orešković (časopisi) *Hrvatska bibliografija*; Stjepan Ivšić: *Hrvatski rječnik*. Reprezentacija tadašnjih kulturnih i znanstvenih djelatnika koja izaziva poštovanje.

Kako bi se olakšao uvid u pregled onoga što je HIBZ uradio, grupirat će njegovu izdavačku djelatnost tematski u nekoliko cjelina: enciklopedijska djela, časopisi, književnost – domaća i strana, umjetnost i drugo.

Pored te velike *Hrvatske enciklopedije* objelodanjena je i enciklopedija za mladež ili, točnije, popularno znanstvena s naslovom *Znanje i radost*, koju je kao glavni urednik vodio gospodin prof. Ivo Horvat – kojemu zahvaljujem na nizu podataka ne samo o tom izdanju. Uz njega su tu ediciju uređivali Ante Lui i Slavko Batušić, a pri uređivanju prvoga sveska surađivao je i Vladimir Nazor, koji je i sam bio prije odlaska u partizane ne samo službenik HIBZ-a, već i autor uvodnoga priloga prvoga broja *Književnoga tjednika* iz prosinca 1941. U istome broju o Nazoru piše Ivan Goran Kovačić, koji je tada također našao sklonište u HIBZ-u. Nije slučajno da je Vladimiru Nazoru ukazana čast da njegova djela u osam knjiga izađu 1942. kao prvo neenciklopedičko djelo HIBZ-a. Riječ je o ovim Nazorovim djelima: 1. *Knjiga pjesama*, 2. *Zagrebačke novele*, 3. *Putopisi*, 4. *Na vrhu jezika i pera*, 5. *Četiri*

³⁴ n. dj., 116–117.

³⁵ v. odlomak iz ugovora o Konzorciju Hrvatska enciklopedija u Ogladnome arku:

»... Poslovodstvo organizirat će članovi firme analogno radu u zadrugama...

... Članovi tvrtke nemaju prava na dobitak, koji će se postići poslovanjem, nego će s obzirom na narodnu i kulturnu svrhu ovoga poduzeća eventualni ostatak u novcu nakon izdane Hrvatske enciklopedije i enciklopedije o Hrvatima na pet jezika, sa 50% ostaviti zadrugi Hrvatski seljački dom za pokret protiv nepismenosti ili za Prosvjetni fond dra Matka, a 50% i preostali inventar ostaje za izdavanje daljnjih edicija s istom ili sličnom svrhom...

... Pa i onda, kada bi tvrtka iz bilo kojega razloga morala likvidirati, nema se čista dobit dijeliti među članove, nego u prosvjetno-dobrotvorne svrhe.«

Nažalost tek 1991. započet je rad na nacionalnoj *Hrvatskoj enciklopediji*, dok će »enciklopedija o Hrvatima na pet stranih jezika« u dogledno vrijeme ostati samo deziderat hrvatske kulture i znanosti. Usporedi I. (Lendić) i Z. (Milković), *Veliki zamah izdavačke djelatnosti u NDH* (planovi HIBZ-a), *Hrvatski narod* 1941, 197, 9.

arhandela, 6–7. *Eseji i članci I–II*, 8. *Posljednja trijada* (Nazorovi prijevodi Carduccija, Pascolija i D'Annunzija). Može se dodati da je u seriji Hrvatski pisci na stranim jezicima objelodanjen 1942. na talijanskom jeziku *Medvjed Brundo*. Nakon njegova odlaska u partizane knjige su povučene iz prodaje, naređeno je njihovo uništavanje, ali je to ipak spriječeno. Danas se to jedva može i pojmiti: u oglasnome propagandnom dijelu, koji je bio dodan uz svaki broj *Vienca* na tankim žućkastim listovima s popisom i cijenama izdanja te onih koja su bila pred izlaskom, u broju 1 »Djela Vladimira Nazora«, tada predsjednika ZAVNOH-a, označena su kao rasprodana, ali bilo je moguće u ožujku 1944. u Zagrebu za vrijeme ustaške vladavine i NDH!

HIBZ je pripremao i četvrti svezak *Znanja i radosti*, uredništvo kojega je bilo u zgradi na uglu Zrinjevca i Nikolićeve ulice, tj. ul. Nikole Tesle. Na Zrinjercu br. 20 bio je prodajni dućan HIBZ-a. Riječ je o dućanu između Ljekarne Zrinski i zgrade Arheološkog muzeja u Zagrebu, a iznad Generalturista na uglu Berislavićeve i Zrinjevca, na prvome katu bila je uprava i sjedište većega dijela HIBZ-a.

Nakon rata, kao predsjednik prezidijuma Sabora, Vladimir Nazor je uspio spriječiti prvi pokušaj uništavanja svih neprodanih primjeraka knjiga HIBZ-a, ali je to nakon njegove smrti ipak učinjeno. Skladište u kojem je u većem dijelu bio peti svezak *Hrvatske enciklopedije*, uglavnom u neuvezanim arcima, nalazio se u bivšem seljačkom domu, danas podrumi Moderne galerije, također na Zrinjercu.

Bila je općenita praksa HIBZ-a da uz svako izdanje pristigle članke i priloge koji su opsegom znatno nadmašivali predviđeni okvir objelodanjuje u svojim časopisima ili kao posebne knjige. Primjerice, članak Ive Krbeke Dioba vlasti bio je suviše opširan za *Hrvatsku enciklopediju*, pa je za nju i radikalno skraććen, ali je tekst pod istim naslovom kao posebna knjiga objelodanjen 1943. u Znanstvenoj knjižnici HIBZ-a. Kada je rukopis naručen i napisan, najbolje pokazuje kronologija. Iako je natuknica Dioba vlasti ulazila u peti svezak *Hrvatske enciklopedije*, dotiskan 2. svibnja 1945., kao knjiga objelodanjuje se već 1943., što znači da je do tada djelo već moglo biti priređeno za tisak, pa i objelodanjeno. Dakle, završeno je još ranije.

Objelodanjena su tri sveska *Znanja i radosti* s podnaslovom *Enciklopedijski zbornik* 1942., 1943. i 1944. Pripremljen je bio i četvrti, a trebalo ih je biti deset. To enciklopedičko djelo, zamišljeno još 1940. kao popularno znanstveno ili za mladež, ostalo je također nezavršeno. Iako pripremljen za tisak, četvrti svezak nikada nije objelodanjen. S tri objelodanjena činio bi cjelinu. U njemu je na kraju po strukama bilo razvrstano gradivo. Kako je u predgovoru napisao I. Horvat, cilj *Znanja i radosti* »nije bilo stvaranje stručnjaka«, već »U ovom našem djelu obrađeni su članci tako, te pokazuju, da se i ozbiljna građa može pružiti na zanimljiv i zabavan način«. Uz Ivu Horvata, Slavka Batušića, Antu Luia te Vladimira Nazora i Gorana Kovačića, kako se potpisuje, u *Znanju i radosti* sudjelovali su i mnogobrojni drugi umjetnici, književnici i znanstvenici: Blaž Jurišić, Otto Oppitz, Petar Mardešić, Ivan Bach, Zvonimir Doroghy, Zvonimir Dugački, Krno Krstić, Mate Tentor, Lovro Katić, Josip Andreis, Zdenko Škreb, Oskar Piškorić, Klara Škoda, Zlatko Muhvić, Miroslav Tajder, Marko Fotez, Grga Novak, Stjepan Srkulj, Ljubo Karaman, Petar Grgec, Zoran Bujas, Ivo Šrepel, Ljudevit Jonke, Josip Horvath, Tvrtko Čubelić, Milan Herak, Leo Rendić, Miroslava Despot i dr. Ne samo zbog upravo navedenih imena sudionika tog pothvata, teško je ne složiti se s njegovom ocjenom iz *Elaborata*: »Uza sva nastojanja ustaša, da dobiju u ovom djelu po-

magača u širenju njihove ideologije, nisu uspjeli. U sva tri sveska nema nijedne riječi o ustaštvu. Slična djela u Italiji i Njemačkoj bila su najjača djela propagandnog karaktera za fašističke režime.«

Glavni urednik *Znanja i radosti* još pamti muke koje je imao da bi članke pisane suviše stručno prilagodio popularnomu obilježju svoje edicije, napose tekstove ponekih liječnika i prirodnjaka.

Širinu zanimanja HIBZ-a možda, uz enciklopedička djela, ponajbolje ilustriraju njegovi časopisi. Bilo ih je više. Prvi, koji je nakon devet mjeseci onemogućen, *Književni tjednik*, imao je plejadu vrsnih suradnika. U prvome broju to su: Tin Ujević, V. Nazor, I. G. Kovačić, Josip Horvat (tada se potpisuje Horvath), Lj. Maraković, V. Vlasisavljević, V. Kaleb i M. Pozajić, pod glavnim uredništvom Pavla Tijana, ujedno člana središnjega uredništva *Hrvatske enciklopedije*. Listajući *Književni tjednik*, pojavljuju se dobro znana imena: Ivan Raos, Jaroslav Šidak, Zdenka Jušić-Seunik, Ton Smerdel, Julije Benešić, Dobriša Cesarić, Viktor Kućinić, Vjekoslav Majer, Vjekoslav Štefanić, Petar Grgec, Frano Alfirević, Ljubo Wiesner, Josip Andreis, Mate Ujević, Alija Nametak, Oto Šolc, Ljubo Babić i Gustav Krklec. Većina spomenutih stalni su suradnici. Ovamo pripadaju, dakako, i V. Nazor i I. G. Kovačić.

Nakon obustavljanja *Književnoga tjednika*, HIBZ pokreće, pod uredništvom Julija Benešića, *Vienac*, koji izlazi mjesečno od ožujka do srpnja 1944. Četverobroj 6–10 za drugo polugodište ujedno je i kraj izlaženja *Vienca*, koji je označen kao 36. godište, čime se željelo naglasiti idejni kontinuitet *Vienca* koji je prestao izlaziti prije prvoga svjetskog rata, a bio je južnoslavenske i, još šire, sveslavenske orijentacije. Izbor njegovih suradnika nije ništa manje impresivan od suradnika *Književnoga tjednika*. Od književnika ističu se Janko Leskovar, Dobriša Cesarić, Nikola Šop, Tin Ujević, Frano Alfirević, Gustav Krklec, a od znanstvenika raznih struka surađuju Petar Skok, Albert Haler, Albert Bazala, Antun Barac, Stanko Hondl, Natko Katičić, Seid M. Traljić i Artur Schneider.

Osim ovih, široko profiliranih, tjednika i časopisa, HIBZ pokreće i dva stručna časopisa. Prvi je *Časopis za hrvatsku poviest*, ukupno tri sveska – dvobroj 1–2 i br. 3 za 1943. i br. 4 za 1944. Uređivali su ga Miho Barada i Ljubo Karaman. Bio je to prvi isključivo povijesni časopis u hrvatskoj historiografiji. Osim urednika, u njemu su surađivali: Ćiro Truhelka, Vinko Foretić, Dragutin Kniewald, Stjepan Ivšić, Slavko Batušić, Lina A. Horvat, Emilija Laszowski, Antun Barac, Stjepan Antoljak, Tomo Matić, Mirko Breyer, Grga Novak, Ivan Bach, Marcel Gorenc, Zlatko Tanodi, Ante M. Strgačić, Mirko Kus Nikolajev i Franjo Bučar. Sama imena govore više nego bilo kakav komentar.

Godine 1945. HIBZ pokreće još jedan periodik. Riječ je o *Časopisu za medicinu i biologiju*. Izlazi samo jedan broj za 1945. pod uredništvom Jurja Körblera; predsjednik uredničkog odbora je Ante Šercer.

Osim ovih časopisa na hrvatskom jeziku, HIBZ je, pod uredništvom Pavla Tijana, izdavao časopis *Croatia* na njemačkome jeziku. Od 1941. do 1944. izašlo je šest luksuzno opremljenih svezaka velikoga formata i jedan na francuskome jeziku. Bio je to časopis u kojem su objavljivani prijevodi nekih od najpoznatijih hrvatskih književnika kao što su Matoš, Mihanović, Vojnović, Vidrić, Domjanić, Nehajev, Đalski, Kozarac, ali i suvremenika Nazor, M. Budak, D. Cesarić, M. Begović, T. Ujević, Lj. Wiesner, F. Alfirević, V. Car Emin, M. Bego. U časopisu su surađivali stalni suradnici HIBZ-ovih izdanja kao što su: A. Dabinović, P. Skok, M. Gavazzi, G. Novak, V. Štefanić, Lj. Babić, I. Meštrović, Đ. Szabo, A. Schneider,

J. Horvat, V. Niče, Lj. Karaman, ali i istaknuti prvaci ustaškoga režima poput Mladena Lorkovića, Josipa Milkovića i Tijasa Mortigije. Neka djela hrvatskih pisaca koja su uvrštena u časopis *Croatia* objelodanjena su i u seriji Hrvatski pisci na stranim jezicima. To su djela M. Budaka, V. Nazora i D. Domjanića te izbor pjesama hrvatskih pisaca na talijanskome, a Jean Dayre preveo je Matoševe novele na francuski jezik.

U brojevima 1–4 na njemačkome jeziku bile su uvrštene vrlo kvalitetne fotografije vodstva NDH, uglavnom propagandnoga karaktera, i to Ante Pavelića, S. Kvaternika te njemačkoga poslanika S. Kaschea, što je bilo i razumljivo, jer je reprezentativna bila i namjena toga časopisa, uređivanje kojeg je nadziralo uglavnom ministarstvo vanjskih poslova a ono ga je i otkupljivalo.

Gotovo jednaka važnost u izdavačkoj djelatnosti u HIBZ-u je pridavana i hrvatskoj i svjetskoj književnosti. Djela hrvatskih književnika uređivao je Julije Benešić – Frana Galovića u deset svezaka 1942–43; Augusta Harambašića 1942–44. također u deset svezaka; Rikarda Jorgovanića u sedam svezaka 1943; zatim u tri sveska djela Ante Kovačića 1944–45. Od planiranih dvadeset svezaka Milutina Cihlara Nehajeva, koje je uredio Mirko Matijević, objelodanjeno je 1943–45. ukupno trinaest svezaka. Mate Ujević uredio je dva sveska djela Čedomila Jakše 1943–44. U knjižnici Suvremeni hrvatski pisci objelodanjeno je 1942–45. dvadeset i šest svezaka, od kojih je M. Ujević uredio četiri sveska djela Đure Sudete, po dvije knjige tiskane su Janku Leskovaru i Nikoli Šopu, a po jedna Dragutinu Tadijanoviću, Dobriši Cesariću, Juliju Benešiću, Milanu Begoviću, Ljubi Wiesneru, Cviti Škarpi, Stjepku Trontlu, Marinu Begu, Marijanu Matijaševiću, Mihovilu Nikoliću, Olinku Delorku, Vinku Kosu, Zvonimiru Remeti, Zvonku Milkoviću, Rikardu Nikoliću, Ljubomiru Marakoviću, Jeronimu Korneru i Branku Klariću.

U knjižnici Svjetski klasici objelodanjeno je ukupno dvadeset i devet svezaka. Zanimljivo je da su najzastupljeniji Rusi s deset svezaka – Puškin s dva, Ljermontov s jednim i Dostojevski čak sa sedam. Francuzi su zastupljeni sa sedam svezaka – Racin, Balzac i Hugo, Španjolci sa četiri – Cervantes, Poljaci sa tri – Žeromski i Prus, te s po jednim djelom Litvanci – Tuglas, Britanci – Shakespeare i Nijemci – Goethe. Iz talijanske književnosti u Svjetske klasike nije uvršten nitko. Teško bi se ovakvu izboru mogla uputiti primjedba proosovinske orijentacije.

Tematski se uz domaću i stranu književnost veže nekoliko serija. U Knjižnici za književna i estetska pitanja objelodanjena su samo četiri sveska: F. Bladensperger, *Književnost*; O. Walzel, *Njemačka romantika*; A. Haler, *Novija dubrovačka književnost* i A. Thibaudet, *Fiziologija kritike*. Serije Tekstovi i pregledi i Hrvatska misao i riječ kroz stoljeće obasižu ukupno dvanaest svezaka, a sadržajno pokrivaju uglavnom memoarska i putopisna djela. Tako su ovdje uvrštena djela Č. Truhelke, A. Nemčić-Gostovanskoga, A. Oršića, Neustädterovi memoari iz 1848, Pisma I. A. Brlića sinu Andriji Torkvatu, Zoranićeve *Planine*, antologije iz književnosti Slavonije prije preporoda i kajkavske književnosti, Odlomci njemačkih putopisa XIX. i XX. stoljeća o hrvatskim krajevima i djelo koje se ne uklapa u spomenutu problematiku. Riječ je o Karamanovoj *Živoj starini*, koja kronološki zahvaća vrijeme hrvatskih narodnih vladara i 1943. obuhvaća spomenike iz Zadra i Splita, što je tada bilo nedopušteno. Ipak je NDH imala specijalne odnose s Kraljevinom Italijom, koja tada u svojim granicama drži te hrvatske gradove, ali i ne samo njih.

U knjižnici Vedra knjiga – riječ je o seriji dječje književnosti – objelodanjeno je trinaest svezaka, od toga samo jedno djelo njemačkoga autora. Pogledajmo HIBZ-ov izbor autora. To su Puškin, Karalićjeva, Hronsky, Pelin, Prpić s dvije knjige, Verbicki, Špoljar, Jušić-Seunik-ova, Eršov, Eschenbach, Bogumil i Agata Truhelka.

Znanstvena knjižnica sadržava samo četiri sveska, koji su svi objelodanjeni 1943. Tu je već spomenuto Krbekovo djelo, Fotezova studija o Stjepanu Miletiću, Bazalina povijest medicine u hrvatskim zemljama, te prijevod djela M. Pfliegera, *Pravi trenutak*.

Uz djela G. Novaka³⁶ i S. Antoljaka o Dalmaciji³⁷ i dalmatinskome pitanju, u knjižnici Zemlje i narodi nalazimo *Etnologiju* W. Hirschberga; prvi dio *Povijesti Rusije do 1801.* od E. Hanischa (drugi svezak, iako preveden i tiskan, nije nikada bio pušten u prodaju) te Hughesovo djelo *Kina i zapadni svijet*.

Na svojevrsan način knjižnicu Zemlje i narodi dopunjuje knjižnica Junaci djela i misli, u kojoj su prijevodi djela sedmorice autora. To su J. Babelon, *Cervantes*; G. Lacour-Gayet, *Napoleon* (u dva sveska i dva izdanja); L. Bertrand, *Luj XIV*; G. Calvi, *Leonardo, život i rad jednog genija* (dva izdanja); E. Colerus, *Leibniz* (u dva sveska); K. Waliszewski, *Petar Veliki* (u tri sveska) i G. Pourtalès, *Chopin*.

Serija Hrvatska u riječi i slici bila je zamišljena da pokrije čitavo područje NDH po Velikim župama – nešto između administrativnih jedinica, poput bivših kotara ili bivših zajednica općina. Objavljena su samo dva sveska, svaki s pedesetak fotografija i zemljopisnom kartom: Z. Dugački i K. Filić, *Velika župa Zagorje*; J. Poljak, J. S. Vrižnanin i J. Božićević, *Velika župa Modruš*.

Seriju Liepa naša domovina čini šest mapa: *Hrvatska zemlja*; *Hrvatska umjetnost* (dva sveska); *Hrvatske planine*; Lj. Babić, *Prilozi za upoznavanje hrvatskog seljačkog umijeća*; M. Gavazzi, *Hrvatska narodna umjetnost* – dostignuća narodnog likovnog izraza. Veći dio slikovnog materijala iz mapa uvršten je u pet svezaka *Hrvatske enciklopedije* ili je bio predviđen za uvrštavanje u njezine ostale planirane sveske.

Srodnu seriju u tematskome smislu čine tri djela: Jerolim Miše, *Naši dragi suvremenici*, crteži 60 kulturnih djelatnika, među kojima se nalazi primjerice V. Nazor, ali ne i M. Budak; I. Meštrović, *Religiozna umjetnost*; dotiskana, ali nije i stavljena u prodaju, *Djela Joze Kljaka-vića*. Izvan serije je tiskana knjiga V. Kirina *Hrvatsko primorje* s predgovorom D. Szaba (24 litografije).

Preostale su, napokon, još dvije cjeline, ukupno 11 svezaka. U Posebnim izdanjima objelodanjeni su: *Antologija hrvatske lirike »42«*; S. Košutić, *Vjerenička žetva*; I. Brlić-Mažuranić, *Basne i bajke*; A. Dukić, *Pogledi na život i svijet* te H. Tode, *Frankopanov prsten*.

Kao djela objelodanjena izvan serije, a tako i označena, pojavilo se pet svezaka. To su *Izabrani spisi Ante Starčevića*, (1943), koje je priredio B. Jurišić. Svi oni koji poznaju Starčevićeve nazore o nizu pitanja složiti će se sa zaključkom izrečenim već dvije godine po objelodanjivanju tog *Izbora* da nije vjeran ni riječima ni duhu shvaćanja koja je zastupao A. Starčević u svojim nastupima. Riječ je o falsificiranju njegova jezičnoga izričaja i takvom krojenju tekstova koje bitno izvrće njihov smisao, sve u službi propagandnih ciljeva i

³⁶ *Prošlost Dalmacije. Od najstarijih vremena do kandijskog rata, I. i II. Od kandijskog rata do Rappalskog ugovora*, Zagreb 1944.

³⁷ *Dalmatinsko pitanje kroz vjekove*, Zagreb 1944, djelo koje je s nepravom zapostavljeno.

neuspjelih pokušaja da se učenje A. Starčevića situira kao ishodište ustaškoga pokreta i politike NDH.³⁸

Drugo djelo iz ove grupe pripada S. Skulju, *Hrvatska poviest u devetnaest karata*. Prvo izdanje izašlo je 1937. To djelo služilo je kao literatura za studente povijesti još gotovo puna tri desetljeća nakon drugoga svjetskog rata. Iz prirodnih znanosti tu je djelo I. Horvata, *Die Pflanzenwelt Kroatiens (Ein Blick auf die Flora und Vegetation)*, 1942, koje u svojim temeljima ima ugrađene pionirske radove Julija Adamovića s prijelaza stoljeća i G. Becka v. Mannagetta. Raznorodnost tih izvanserijskih djela potvrđuje i Benešićev prijevod putopisa J. Slowackog u Švicarskoj. Napokon valja spomenuti i malu knjižicu *Koriensko pisanje*. Bilo je to djelo svojevrtni pravopisni priručnik, jer je HIBZ »vodio samo brigu oko tehničke strane knjige« po naredbi ministarstva prosvjete. Da HIBZ nije baš olako pristajao uz taj pravopis najbolje govori činjenica da tim pravopisom nisu tiskani ni drugi ni treći ni četvrti svezak *Hrvatske enciklopedije* u razdoblju 1941–1943., a kašnjenje petoga sveska, koji je najavljan za zadnje tromjesečje 1944., dijelom je bilo izazvano i izvanrednim događajima u HIBZ-u i primjenom morfonološkog tj. korienskog pravopisa. Odlazak dvojice književnika – V. Nazora i G. Kovačića – u partizane nije previše uzdrmao HIBZ. Ozbiljniji potres izazvali su povezanost dijela suradnika HIBZ-a s pokušajem puča Vokić–Lorković, pokretanje *Vienca* s jasno izraženim kontinuitetom prema *Viencu* 1869–1903, zatim 1944. u travanjskom broju *Vienca* Ujevićev članak *Jedini put*³⁹, a tome se pribraja i uhićenje suradnika časopisa *Croatia* i HIBZ-a Ive Šrepela, koji, kao što je poznato, završava u Lepoglavi. Sve to i još ponešto, npr. pjesma V. Nazora *Mika* našla je svoje mjesto u odgojnoj knjizi *Znanje i radost* 1944., čini se da je prepunilo čašu strpljenja i ustaše se nalaze pred dilemom koju je jedan od HIBZ-u bliskih ljudi opisao kao mogućnost ukidanja HIBZ-a i pravac Lepoglava ili Jasenovac. Tko je u NDH mogao biti dovoljno jak da intervenira kod Pavelića, da li je to bio M. Budak, P. Tijan ili netko drugi, za sada nisam uspio utvrditi. Činjenica je da je krajem prosinca 1944. u *Narodnim novinama* objelodanjena naredba ministra narodne prosvjete o imenovanju »članova nadzornog odbora« HIBZ-a u sastavu B. Plenar, O. Lahman i V.

³⁸ Zbog ove ocjene Jurišićeva izdanja *Izbora iz djela A. Starčevića*, koja je prvi put objelodanjena u *Startu* br. 557 od 6. V. 1990, 57, našle su se pogođene njegove kćeri, te su je pokušale neznački osporiti, *Start* 569 od 10. XI. 1990, 17. Kako je *Start* u međuvremenu prestao izlaziti, svojevrstan odgovor, ali u širem kontekstu, objelodanio sam u *Zatvoreniku* br. 21, veljača 1992, 28–30, u sklopu članka *Vrijeme i djelo Ante Starčevića*.

³⁹ Ujevićev *Jedini put* programatski je članak, njegov credo za kulturno djelovanje. Nakon pregleda pravaca djelovanja koje su slijedili hrvatski kulturni djelatnici od druge polovice XIX. stoljeća pa do krvave zbilje tijekom drugoga svjetskog rata Ujević odbacuje gotsku teoriju o podrijetlu Hrvata. Ne pristaje uz dualističku teoriju o gospodujućem sloju Hrvata, koji je od slavenske mase poprimio jezik, a prihvatio latinsku kulturu, također odbijajući talijansku misiju u Dalmaciji i navodno talijanstvo Istre. Jednako tako prošla je teza o »kulturnom graničarstvu Hrvata«. Zauzimlje se za uravnotežen odnos stranih kulturnih utjecaja i autohtonih narodnih korijena, te zaključuje da »mudrost kulturnog nastojanja nalaze, da se postigne potreban razmjer«. Na kraju odbacuje pomodno i nekritičko »divljenje nekim suvremenim civilizacijama«, koje će se »jedva produžiti na našu djecu«, te zaključuje: »Pitanje, dakle, kakvo ima biti naše kulturno stvaranje i kojim putem ima poći, za nas je riješeno: ni iztok ni zapad, ni sjever ni jug; u ovoj našoj dragoj hrvatskoj zemlji i u ovim našim ljudima potražiti početak i izvor našeg nadahnuća i za nj stvarati. Što je više od toga, nije naše. A sve se čini, da duhovni radnici manje osjećaju, što je naše, od onih, za koje stvaraju. Hrvatski duhovni radnici neka budu tumačima naše zemlje i naših ljudi, jer je to jedini put, a u drugom – kako ih volja. Ako tako budu radili, neće ih glava zaboljeti, što našoj kulturi vučica nije baka i što nismo kulturni Martolozi. Narodni put je jedini put za kulturni rad.« Koliko je to bilo u suprotnosti sa zbiljom koja ga je okruživala 1944. u središtu NDH u Zagrebu, nije potrebno posebno isticati.

Mioč.⁴⁰ Bilo je to uvođenje cenzure, kojoj su podlijevala sva izdanja HIBZ-a. Bez njihova odobrenja ništa se nije moglo objaviti.

Nakon odlaska V. Nazora u partizane krajem 1942. zabranjena su sva njegova djela objavljena u HIBZ-u, a uskoro i zaplijenjena (v. Prilog I.). Zabranu su doživjela i sva djela ruskih klasika, no ona nisu zaplijenjena.

Po završetku drugoga svjetskog rata HIBZ je, prije ukinuća u srpnju 1945., imao »33 uredništva odnosno 33 urednička odjela«. Intenzivno se radilo na šestome svesku *Hrvatske enciklopedije*, četvrtome svesku *Znanja i radosti*, *Rječniku hrvatskog književnog jezika*, velikom *Leksikonu pomorstva* u četiri sveska te *Bibliografiji knjiga i časopisa*.

Nakladnu djelatnost, napose u izboru iz književnosti, podvrgnuo je kritici već Josip Horvat u djelu *Preživjeti u Zagrebu 1943–45.*, gdje osuđuje ponovna izdanja djela hrvatskih pisaca. Da li s pravom ili ne, pokazat će detaljno proučavanje svake njegove pojedine primjedbe. HIBZ-ova izuzetno plodna djelatnost, koja kao da demantira poslovicu da dok oružje govori muze šute, sastoji se od objavljivanja nekoliko stotina knjiga u doba najvećega poznatog svjetskog rata.

Pod nadnevkom 9. VI. 1945. J. Horvat, nakon posjeta HIBZ-u, zapisuje: »Peti svezak Enciklopedije mora se presložiti na nov pravopis. Obustavljena sva izdanja 1941–1945.«⁴¹ Dakle, Ujevićev *Elaborat* (Prilog I.) nije urodio plodom. Kada se uskoro zatim u srpnju 1945. za komesarijata Š. Balena HIBZ pretvara u Nakladni zavod Hrvatske, s bitno smanjenim djelokrugom rada, njemu ostaju uglavnom samo nakladnički poslovi vezani uz književnost, a obustavlja se rad na svim enciklopedičkim poslovima. Mate Ujević je od upravitelja HIBZ-a, privremenog rukovodioca, kako potpisuje *Elaborat* od 18. V. 1945, postao gospodarski tajnik i tehnički urednik NZH. Time se prekida, ali samo privremeno, Ujevićeva enciklopedička djelatnost.

Nije slučajno da sam namjerno prešutio, u sklopu HIBZ-ovih enciklopedičkih izdanja, rad na *Pomorskom leksikonu*. HIBZ je pripremao, nakon kapitulacije Italije, *Pomorski leksikon* u četiri sveska. Kao priprema izašao je 1944. ogleadni arak »Primjerci članaka ‚Pomorskog leksikona‘« – dvadeset stranica s brojnim crtežima i fotografijama. Za nj članke pišu Petar Mardešić, Aleksandar Primožić, Obuljen, Drechsler, V. Brajković, Dujšin, Golubović i drugi. Neki poslije surađuju u *Pomorskoj enciklopediji* Leksikografskoga zavoda, i to kao vrlo istaknuti suradnici (P. Mardešić), ili čak i glavni urednici i to drugoga izdanja *Pomorske enciklopedije*, kao npr. V. Brajković.

Uz *Pomorski leksikon*, koji je zamišljen u formatu *Hrvatske enciklopedije*, pokrenuta je kao podloga za *Pomorski leksikon* i Pomorska knjižnica, u kojoj su izašle monografije P. Mardešić, *Pomorstvo I* (Brod) 1944. i *Riečno pomorstvo*, te V. Bačić, *Poviest prvog svjetskog rata na Jadranu I.* (1944).

Danas bismo rekli da je to pomorska orijentacija Hrvatske, a tada se radilo o skorome razgraničenju s Italijom te potrebom objavljivanja što više djela s neprijepornom argumentacijom o našoj pripadnosti istočne obale Jadrana. S tom tematikom naručena su od Ive Mihovilovića djela: *Talijanska svjedočanstva o slavenstvu Istre. Dokumenti i predhistorija Rappalskih ugovora, Istra i velika monografija o Trstu*. Rukopisi su, koliko je danas poznato,

⁴⁰ *Narodne novine* br. 291 od 27. XII. 1944.

⁴¹ *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–45*, Zagreb 1989, 239.

P O M O R S K I L E K S I K O N

PRIMJERCI ČLANAKA
„POMORSKOG LEKSIKONA”

NAKLADA HRVATSKOG IZDAVALAČKOG BIBLIOGRAFSKOG ZAVODA

ZAGREB 1944

Naslovna stranica Ogladnog arka Pomorskog leksikona iz 1944.

a bili su većim dijelom gotovo dovršeni, prilikom autorova uhićenja odneseni i zagubljeni u »ustaškome vojničkom redarstvu« (v. Prilog I.). Bio je to nastavak niza od kojeg su objelodanjeni već spomenuta Novakova *Prošlost Dalmacije* i Antoljakovo *Dalmatinsko pitanje kroz vrijeme*.

Ujević je kao enciklopedik i bibliograf držao da se jednom okupljene suradnike i organizacija rada na bilo kojem enciklopedičkom poslu ne smije prekidati jer »ovakav posao, ako se i na kraće vrijeme prekine, jedva da se može uopće nastaviti, jer bi se cijela organizacija rasprsla« (v. Prilog I.). Zbog toga već 1947. u okviru Jadranskoga instituta JAZU Ujević nastavlja radom na *Pomorskom leksikonu* pod promijenjenim naslovom *Pomorska enciklopedija*. Intenzivno surađujući sa šestoricom kolega, dvojicu nalazimo kao autore članaka u Primjerima članaka: Mardešića i Brajkovića, uz O. Fia i još trojicu već 1949., nakon ustanovljenja uredničkoga vijeća i središnjega uredništva (v. identičnost naziva s *Hrvatskom enciklopedijom*), Ujević kao glavni urednik objavljuje brošuru *Pomorska enciklopedija*, upute urednicima i suradnicima za rad, u špaltama na 26 stranica.⁴²

U Ujevićeve dnevniku s nadnevkom 6. VI. 1950. nalazimo sljedeći zapis: »U nakladnom zavodu drug Dončević i Problem nastavka rada H. E. i Malog leksikona. Povjerili mi gl. uredništvo H. E.«⁴³

Evidentno je da je Ujević još 1950. u ljeto pokušao nastaviti radom na *Hrvatskoj enciklopediji*, ali mu to nije pod tim imenom i prema njegovoj jedino ispravnoj zamisli i uspjelo, za razliku od *Pomorskoga leksikona* i enciklopedije, koja ima dva osmerosveščana izdanja. Drugo izdanje nije više uređivao Ujević. S nadnevkom 8. VI. 1950. Ujević zapisuje: »Referat Dončeviću 1) Pismeni referat v. Prilog 1.; 2) Leksikon likovnih umjetnosti da uđe u sastav novog zavoda.«⁴⁴

Nažalost, uza svu potragu u obitelji Dončević i u nakladnika koji je pravni nasljednik Nakladnog zavoda, nisam uspio pronaći spomenuti pismeni referat. Jedino još postoji mala nada da je to dospjelo, nakon osnivanja Leksikografskoga zavoda, u ruke M. Krleže i da se nalazi u sklopu njegove rukopisne ostavštine, nepristupačne još devet godina.

Pod *Malim leksikonom* Ujević u Dnevniku razumijeva *Znanje i radost*, ali se to poslije pretvorilo u *Enciklopediju leksikografskog zavoda*, odnosno od drugog izdanja u *Opću enciklopediju*. Gotovo da je samo po sebi razumljivo da je *Leksikon likovnih umjetnika* potonja četverosveščana *Enciklopedija likovnih umjetnosti* Leksikografskoga zavoda. Dakle, osnove Leksikografskog zavoda i neka njegova važna izdanja koncipirao je Mate Ujević još prije osnivanja Leksikografskoga zavoda.

Najzanimljiviji odjeljak Ujevićeva dnevnika, koji pokazuje način njegovog razmišljanja, jest »6 – Urednici. U principu bi trebalo pozvati stare urednike struka, a od toga odstupiti u

⁴² Predviđeni rok završetka obradbe natuknica bio je nakon što je abecedarij bio 95% završen, 1. VII. 1951. (v. navedenu brošuru, 9). Iz sustavno i promišljeno napisanih uputa, minuciozno razrađenih do pojedinosti, moguće je očitati barem nekoliko glavnih stvari: golemo iskustvo koje je rezultat rada na *Hrvatskoj enciklopediji*, podmaklost posla s obzirom na početak pripremnih radova još u HIBZ-u te pokušaj da se pod naslovom *Pomorska enciklopedija* korisno upotrijebi što više građe iz prvih pet svezaka *Hrvatske enciklopedije* ili one pripremljene za njezine dalje sveske. Navedene upute pokazuju još jedno obilježje na koje je vrlo važno upozoriti. Riječ je o tome da su upute *Pomorske enciklopedije* u svojoj biti potpuno identične *Priručniku Leksikografskoga zavoda FNRJ* iz 1952. Jedino, *Priručnik* pokriva veći broj izdanja i sadrži i organizacijsku shemu Leksikografskoga zavoda.

⁴³ Dnevnik 1950. Mate Ujevića, RO Mate Ujević, 1.

⁴⁴ isto, 3.

Africé, Vjekoslav, kazališni glumac i filmski režiser (1906—1968). Učio u Splitu, Beogradu i Zagrebu. Za vrijeme NOB rukovodio Kazališta nar. oslobođenja. Režirao filmove *Slavica*, *Barba Zvana*, *Hoja, lero*.

Abelard, Pierre, franc. skolastični filozof i teolog (1079—1142). Zaljubljen u Heloizu, nećakinju kanonika Fulberta, osakaćen. Glasovita ljubavna pisma.

Ahikar, lice iz istočnjačkih poučnih priča u kojoj se A. javlja kao mudri savjetnik asirskih kraljeva. Priča o mudrom Ahikaru razrasla je tijekom vremena u svojevrsni roman, pun moralnih pouka i uputa.

Alceste, Admetova žena, žrtvovala se da spasi muža. Njeno djelo nadahnulo je Evripidu kod pisanja drame *Alceste*.

Aleksijević, Dimitrije, publicist (1877—1943), urednik novosadske *Zastave*, prevodio Petofa i dr. mađarske pjesnike.

Amphitryon, Molièrova komedija u slobodnim stihovima. Imitacija Plauta. Intriga se sastoji od cijelog niza qui pro quo.

Andreis, Fran Trankvil, humanista i diplomata (1490—1571). Vršio razne diplomatske misije za poljske i ugarske vladare. Pisao traktate o filozofiji, gospodstvu, turskoj opasnosti i t. d.

Antika (lat. antiquus, star), kultura i život starih Grka i Rimljana. U vrijeme humanizma prevladalo je mišljenje da je sve što je antika stvorila prvorazredno, klasično, pa su pojmovi antika i klasika postali sinonimi.

Bagatela, kraća kompozicija, najčešće za klavir. Poznate su bagatele L. v. Beethovena; osobiti procvat doživio je taj muzički oblik u XIX st., u doba romantike.

BASKLARINET, veliki klarinet, na kojemu tonovi zvuče za oktavu niže nego na običnom klarinetu. Opseg mu je od Cis do fi.

CAPRICCIO (italj., čit.: kapričo), kompozicija slobodnog oblika, osobujna ritmom, bogata originalnim muzičkim iznadažnjama.

DRAMATURG, 1) pozorišni stručnjak, koji predlaže upravi kazališta komade za izvedbu. On, u odgovoru sa piscem, priređuje, preinacava ili skraćuje tekst za izvedbu; 2) pisac dramskih djela; 3) voda izvedbe pozorišnih komada.

ERMITAŽ (franc. ermitage), osamljeno mjesto, nastamba pustinjača ili eremita. U XVIII st. naziv za manji paviljon, koji se nalazi u parku, što okružuje kakav veći dvor.

GRAFOROMIJA (grč. grapho pišem i mania bijesilo mahovitost), psihopatska pojava koja se očituje u neodoljivoj težnji za pisanjem bez logičke povezanosti i bez praktične svrhe.

kleš (kunem, kunjah, kleo), 1. zatičati od viših (vrhunarnih) sila zlo (krazu) na nekoga. S proklinjati. 2. hultiti, pavati. 3. uporno moliti. S zaklinjati, proklinjati. 4. — se, prisizati, polagati zakletvu. S zaklinjati se.

Kapara, tel., 31a dio kupovnog iznosa koji kupac uznaprijeđ plaćuje prodavaču da bi osigurao kupnju.

kritična temperatura, FIZ, temperatura iznad koje se neki plin nikakvim pritiskom ne da stlačiti u tekućinu.

kritična masa, FIZ, masa nuklearnog goriva potrebna da bi se mogla razviti atomska lančana reakcija.

kritičan tlak (pritisak), fiz, tlak, koji razvija para neke tekućine pri — kritičnoj temperaturi.

kaur (tur.), im. m. r. (4), pogrdan naziv kojim muslimani nazivaju kršćanina (hrisćanin). S daur.

klica, im. ž. r. (14), 1. zametak biljke, koji izbija iz sjemena, korijena i sl., 2. mikroorganizam, mikrob, bakterija (za-

razne -ce), 3. prvi početak, zametak nečega (— bolesti, — pobune).

klor, im. m. r. (2), kem. elemenat halogene skupine; zutozelen otrovan plin teži od zraka; kem. simbol Cl; atom. tež. 35, 457; tal. — 101,6°C; vrel. — 34,6°C. Otkriven 1774 (Scheele); upotrebljavan kao bojni otrov. Ubija klice, izbjeljuje boje; važan u fabrikaciji umjetnih smola i plastika. U prirodi dolazi samo u spojevima; najčešći: kuhinjska sol (natrijev klorid, Na Cl).

krokodil, im. m. r. (7), veliki gušter s rožnatim oklopom, iz roda *Crocodylus*, na pr. *nilski* —, do 9 m dug (*Crocodylus niloticus*) u Africi, gavijal u Indiji, aligator i kaiman u Americi.

kao, 1. adv. koji izriče: upoređenje, sličnost (mlad — kaplja, spava — zaklan, crn — ugali), svojstvo ulogu, stanje (dolaže — pobjednik, nastupa — Hamlet, vratio se — bogali), način (topi se — šećer, upotrebljava se — gorivo), prividnost (on — vjeruje da je sve to istina), S kano, kanoti, poput, na način. — 2. vez. (obično udružen s drugim riječima): **kao** da (stenje — će umrijeti, grmi — da su toпови), **kao** što (učini — misli).

Krakatau (Krakaton), otočić s aktivnim vulkanom (800 m) između Java i Sumatre u Indoneziji. Katastrofalna lava 27/28. 8. 1883.

krašt (kradem, kradjah, krao), gl. (53), otimati; uzimati komu što bez njegova znanja, protiv njegove volje, nepoštenim načinom; bespravno prisvajati tuđe stvari, tuđe duhovne proizvode, prava itd.; povrti, 1. skrivati se, izmisliti (— se pogledu), 2. krsim (krmice) se pokretati, tajno do-laziti (— se između kuća, pod prozore).

krokodilski (ska, -sko), pr. (22) prema — krokodil. -ske suze, lažne; licemjerne suze.

kritičan (-čna, -čno), pr. (21), 1. raz-boriti, ostrouman, strog, nepristran u suđenju, prosuđivanju, ocjenjivanju (— mišlac, — sudac, — prikaz), 2. prijelomčan, odlučan; opasan, nesiguran, koji može zlo svršiti (-čno stanje, doba, — položaj), 3. FIZ (-čna temperatura, frekvencija, tlak, volumen), oznaka za određeno stanje, pri kojemu kod nekog tijela, procesa dolazi do nagle promjene.

klimav, koji se klima, koji nesigurno stoji, koji nije dovoljno učvršćen (— zub, stolac); pren. nesiguran, nepouzdan (— hod, položaj, — zdravlje).

krotiti, obuzdavati, kočiti, susprezati; podjarmljivati, sprečavati nečiju slobodu, suzbijati (krsiti; lomiti) neobuzdanost, divljinu, otpor, dovesti u krotko, pitomo, pokorno stanje (— životinje, strasti).

kratiti, 1. svoditi na manju dužinu, manje trajanje, činiti kraćim (— rukave, predstavu, knjigu, vrijeme); 2. ne dati, sprečavati, ne dopuštati, braniti, uskraćivati (— slobodu, pomoć).

kratkoca, svojstvo onoga što je — kratko (— kratak 1, 2, 3).

kratak (-ika, -iko; kraći, najkraći), 1. nevelike dužine, male protočnog, 2. stoji pre daleko (— stih, put, vid); 2. koji ne traje dugo, malog vremenskog trajanja (— govor, život); 3. pren. misaono, duhovno, intelektualno ograničen, tup (-ika pamet).

kladionica, ustanova koja posreduje pri okladama, npr. na konjske trke, na sportske rezultate i sl. (sportska —).

klizati, polagano — klizati

klizav, 1. koji klizi (klizav teren), po kojemu se klizi (— put). S klizav, klizak, sklizak; 2. pren. nesiguran, opasan.

klizetka, 1. (srčana —), jedna od 4 šupljine u srcu koje naizmjenice usisavaju i tjeraju krv. S komora. 2. manji ograđen prostor, udubina, ćelija. S kućica.

kljetva, 1. izraz, riječi kojima netko kune, proklinje (— kleti) 1, 2. S proklet-

stvo, proklinjanje, psovka, 2. prisega, za-kletva (— kleti 4).

kletvenik, onaj koji je položio za-kletvu, npr. u 19. vijeku vazal koji se zakleo na vjernu službu svome vladaru.

kletiti, 1. njihati se, ljuljati se, pomicati se, 2. — se, a) njihati se, ljuljati se, pomicati se, b) skitati se, potucati se.

klobučarski, prip. i posv. pridjev pr. — klobučar (-ska radnja).

klatariti se, —klatiti se 2 b).

klataž, zbirno ime za ljude nestalca boravišta i zanimanja; skitnice, protulca, protuče.

klatno, 1. — njihalo; obješen uteg koji se pomiče tamo amo; 2. bat (tučak) zvona.

klišura (grč.), hrid, hridina, litica; strma, vrelita stijena, osobito na obali;

2. klanac, tjesnac, džerijska (Derdapska —);

klišuriti, 1. skočiti uvis poput — kliša; 2. naglo pobjeći, umaknuti.

klištr (grč.), 1. ispiranje crijeva mla-kom vodom utjeranom kroz čmar, 2. na-prava za takvo ispiranje.

klipan, 1. pogrdan naziv za muškarca; neotesan, priglupl, nespretn, nepristojan čovjek; 2. djeca izrastao preko svoje dobi.

kobilji, prip. -posv. pridjev pr. — kobila (-e mljeklo).

klupko, 1. nit (konac, žica, vrpca) namotana u obliku kugle (lopte); 2. bilo što namotano na sličan način, zgruvano (sple-teno, sabijeno) u grudu (— vlasi, zmija); 3. pren. zamršeni splet (skup, gomila) (— misli, nesreća, poteškoća).

klepka, zvonce od bakrenog ili že-ljeznog lima obješeno o vrat živinčetu da se pri pomicanju glasi (klepaju, zvecka).

klasati, izrastati u — klasove, dobi-jati — klas (žito klasa).

Kofka, Kurt, 1886—1941, niem. psiholog, jedan od osnivača — gestaltizma.

Kaln, po Bibliji sin prvog čovjeka Adama, koji je ubio iz zavisti svog brata Abela.

Koh-I-Noor (kohinur; perz. brijeg svjetlosti), glasovit dijamant engl. krunice, porijeklom iz Indije. Teži 109 karata.

krezub (-ba, -bo), pr. (28), bez zubi, koji nema zubi, krunih zubi.

krastača, im. ž. r. (5), vrst žabe (žaba —).

krastavac, im. m. r. (16), 1. plod jedne vrste povrća (lat. concomber) iz roda tikava; jede se na salatu (salata od -vaca) i kiseli (kiseli -vci), 2. slični plodovi drugih biljaka. — moraki — -trp.

krastav (-ava, -avo), pr., pun krasta, osut krastama.

krasta, im. ž. r. (3), 1. suh ožiljak nastao zgrušavanjem krvi i gnoja na rani, 2. ožilju slična izraslina na koži, nastala kožnim oboljenjem (impetigo), od vrućice, od ogrebnica čira i sl.

kat, im. m. r. (2), sprat, pod, tavan, boj; dio građnine na izvjesnoj visini plovo paralelan s ravninom prizemlja (prvi, drugi, treći —).

Kalevala, finski nar. ep, koji je E. Lönnrova (1802—84) složila od narodnih pjesama (82 pjevanja, 34 873 stiha).

Kali (hind. -crna), ind. božica života, smrti i uništenja; žena boga Šive.

Kalidasa, V. st., ind. pjesnik, autor drame *Sakuntala*.

kategorija (grč.), im. ž. r. (18), 1. razred, klasa, 2. FIL, po Aristotelu najopćenitiji pojmovi, odn. osnovni oblici bića; po Kantu glavni apriorni oblici mišasone sinteze (jedinstvo, uzročnost, nužnost itd.).

kategoričan (-čna, -čno), pr. (27), **kategorički** (-čka, -čko), pr. (24), bez-uvjetan, bezuslovan, odlučan, izričit (— nalog, stav, zahtjev, sud); **kategorički imperativ**, FIL, po Kantu, diktat etičke svijesti koji nalaže bezuvjetno izvršenje dužnosti (ispravnog čina).

izuzetno važnim slučajevima. Prilažem popis starih urednika, ukoliko su na životu – a kod struke gdje je umro, stavljam novi prijedlog. Ako se uredništvo struka primi, moglo bi se već ovaj mjesec obnoviti uredništvo struka i započeti radom«. ⁴⁵

No u jesen 1950. osniva se Leksikografski zavod FNRJ pod vodstvom M. Krleže, a sa stvarnim organizatorom i voditeljem poslova Matom Ujevićem. Veličina Krleže je u tome što je svojim političkim autoritetom omogućio Mati Ujeviću da pristupi realizaciji, doduše, nikada potpuno slobodno, mnogih svojih enciklopedičkih ideja. Ujević prenosi *Pomorsku enciklopediju* u Leksikografski zavod i nije slučajno da je 1954. prvi objavljeni enciklopedički svezak novoga Zavoda bila *Pomorska enciklopedija* pod glavnim uredništvom Mate Ujevića, koja je objelodanjena u osam svezaka 1954–64. Kako je u zamjenu za *Hrvatsku enciklopediju* pokrenuta *Enciklopedija Jugoslavije*, u kojoj je Ujević zamjenik glavnoga urednika od prvoga do šestog sveska, 1955–65, i *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, poslije *Opća*, iz *Pomorske enciklopedije* uklonjen je širi kulturno-povijesni kompleks.

Ujević je također, na temelju iskustva iz *Hrvatske enciklopedije*, ⁴⁶ započeti posao na *Hrvatskoj bibliografiji* u HIBZ-u pretvorio u rad na *Bibliografiji jugoslavenske periodike*. Organizirao je – u sklopu Leksikografskoga zavoda – rad na *Bibliografiji članaka, rasprava i književnih priloga* u cjelokupnoj jugoslavenskoj periodici, zahvativši razdoblje od XVIII. st. do 1945. Sam je bio urednikom ukupno sedam svezaka – šest iz struke književnost, Zagreb 1956–61, i osmoga iz struke povijest, Zagreb 1965. U Zavodu je, popisavši oko 6000 periodika, sabrao oko tri milijuna bibliografskih jedinica, koje je svrstao u abecedni, predmetni i stručni katalog s oko 10 milijuna bibliografskih jedinica.

Kao prateću seriju izdanjima Leksikografskog zavoda pokrenuo je, uredio i objavio tri sveska *Anala*: I. *Pomorska terminologija*, Zagreb 1954; II. *Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike* (popis periodike temeljem koje je izvršen popis bibliografskih jedinica), Zagreb 1955. i III. *Toponimika zapadne Istre, Cresa i Lošinja*, Zagreb 1966. Također uređuje djelo A. G. Matoš, *Misli i pogledi*, Zagreb 1955. Za spomenicu povodom sedamdesete obljetnice života Miroslava Krleže sastavio je anonimno *Bibliografiju djela*, Zagreb 1963, 1–174.

Ne napuštajući ideju o rječniku hrvatskog jezika, Ujević oko 1960. inicira početak rada na *Leksikonu JLZ-a*, koji je objelodanjen tek nakon njegove smrti, ali tako da u nj unosi i rječnik hrvatskog jezika (v. sliku probne stranice prijeloma). Uzor za tako zamišljen leksikon bio mu je *Nouveau Petit Larousse illustré*. No poslije se od toga odustalo, pa je *Leksikon JLZ* objelodanjen bez hrvatskoga rječnika.

Hrvatskoj enciklopediji Mate Ujevića pripala je časna uloga da preko Pavla Tijana, bliskoga Ujevićeva suradnika, člana središnje redakcije *Hrvatske enciklopedije*, tadašnja hrvatska enciklopedička dostignuća budu posredovana u španjolsku kulturnu sredinu. U dijaspori Tijan je, među ostalim, stvarni, iako formalno tehnički, urednik *Enciclopedia de la Cultura Española*, 1963–69, u pet svezaka, zatim pomoćnik glavnoga urednika životopis-

⁴⁵ isto, 6.

⁴⁶ v. Predgovor *Hrvatskoj enciklopediji* 1, Zagreb 1941, XI, gdje stoji: »6. Imali smo dosta muke s bibliografijom i „literaturom“, osobito s našom. Na žalost mi prave bibliografije i nemamo, a kod pisaca u Enciklopediji izostaviti bibliografske podatke, znači izostaviti ponajvredniji dio. Da nekako izbjegnemo toj opasnosti, mi smo sami za se počeli sastavljati hrvatsku bibliografiju, osobito bibliografiju prijevoda. Jedan dio naših napora nalazi se već u I. svesku; u idućem bit će još više.«

noga djela *Forjadores del Mundo Contemporaneo*, četiri sveska, 1959–61, i priređivač za španjolske čitaoce švedske enciklopedije *Facta*, osam svezaka, 1962–66.

Mate Ujević nije bio nikada miljenik režima tako da nije bio članom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za NDH, a, naravno, ni poslijeratne JAZU. Ovom je vjerojatno pridonijelo njegovo političko opredjeljenje. Kao kulturni djelatnik bio je gigantska figura hrvatskoga kulturnog života i utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike te u svoje doba vodeći organizator rada na bibliografiji.

Golemom erudicijom, koju ponajbolje pokazuje popis njegovih radova razasutih od 1922. do 1940. po mnogobrojnim časopisima, Ujević u prvih pet svezaka *Hrvatske enciklopedije* kao enciklopedički pisac objavljuje malen broj potpisanih članaka. To su uglavnom članci o književnicima njemu srodnim i u idejnom i u umjetničkom smislu (v. Prilog III, 1941–45): N. Andrić, Đ. Arnold, ili pak oni koji su bili »osjetljivi« za pisanje, pa ih je on sam napisao kao što je to M. Ban. Sve u svemu, osam članaka. Dakako, nepotpisanih članaka u *Hrvatskoj enciklopediji* za koje se može s visokim stupnjem vjerojatnosti pretpostaviti da su potekli iz njegova pera, mora biti znatno više. Bez arhiva *Hrvatske enciklopedije*, koji je, čini se, poslije rata razvučen i propao, te uvida u abecedarij, ne može se ustanoviti koje je nepotpisane članke napisao Mate Ujević. Tematski je riječ o člancima iz najširega spektra kulture, književnosti, napose na nekim stranim jezicima koje je Ujević poznavao – talijanski, francuski, španjolski i dr. – te o krugu katoličkih intelektualaca.

Nakon osnivanja Leksikografskoga zavoda 1950., već u prvome objelodanjenom svesku *Pomorske enciklopedije* – koji je ujedno prvi objavljeni svezak novoga Zavoda – Ujević se ponovno pokazao na djelu. Iz španjolskoga, manje francuskoga, kulturnoga jezičnog kruga napisao je više članaka (v. Prilog III, 1954). Svi oni, nakon pažljiva pregleda, odaju da je Ujević kao glavni urednik *Pomorske enciklopedije* sam uzeo nekoliko tipova članaka, napisavši ih kao paradigme za *Pomorsku enciklopediju*. Suradnja u *Enciklopediji Jugoslavije*, kojoj je zamjenik glavnoga urednika, drugačijeg je karaktera. Tu piše članke usko vezane uz književnost, književne časopise, bibliografiju i teme vezane uz razne struje kulturnoga i političkog djelovanja katoličke crkve. U prvome svesku *Enciklopedije Jugoslavije* to su dijelovi članaka: Almanah, Antologije kod Hrvata, Balkan (časopis), Autobiografije, memoari i uspomene kod Hrvata. Također piše osjetljivi članak Autonomashi. Ne treba smetnuti s uma da je u *Hrvatskoj enciklopediji* o toj temi imao članak koji mu je mogao poslužiti kao vrsna podloga. U drugome svesku *Enciklopedije Jugoslavije* sveo je svoju suradnju na dva članka: Š. Bresztyenszky i J. Čuka. U trećemu svesku iste Enciklopedije piše članke: Enciklopedije kod Južnih Slavena, Engleska književnost (s R. Filipovićem). Francuskoj književnosti dodaje bibliografiju. Članak Franjevci je tako napisan da je odolio vremenu te bez bitnih promjena u odnosu na 1958. prenesen i u drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* 1986. Kao specijalist obradio je Gradišćanske Hrvate, a u četvrtome svesku J. Hranilovića i S. Ivičevića, zatim u petome svesku uskače i piše članak o banu K. Khuenu-Hedervaryju, M. Klaiću te o nekolicini književnih časopisa. Autor je članaka o F. Kurelcu, B. Livadiću, D. Lopašiću, A. Lukšiću te o mađarskoj književnosti kod Južnih Slavena.

Zanimljiva je Ujevićeva suradnja u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*. Iako za prvi svezak nije napisao nijedan članak, u drugom ih potpisuje 52, i to sve u okviru slova H. Riječ je o slikarima i kiparima, pretežito njemačkoga ili nizozemskoga kulturnog prostora. Od umjetničkih obitelji grafičara u nekoliko generacija do W. Hogartha ili trojice Holbeina.

Očito je u toj enciklopediji došlo do zastoja pa je uskočio Ujević kao, sjetimo se, educiran i u likovnim umjetnostima, što mu je uz znanje nekoliko jezika omogućilo da više ili manje kompilira članke temeljem stranih likovnih enciklopedija i priručnika na vrlo zadovoljavajućem nivou. Godine 1964. kada završava Indeks osmosveščane *Pomorske enciklopedije*, koji zauzima 350 stranica enciklopedijske veličine, potpisuje samo jedan članak u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*.

Nakon što je 1. siječnja 1965. umirovljen, za šestu knjigu *Enciklopedije Jugoslavije*, koja izlazi iste godine, piše 24 članka podjednake tematske strukture kao i u prvih pet svezaka.

Tek da se spomene, režimi koji su se smjenjivali na ovome prostoru od Kraljevine Jugoslavije, NDH i FNRJ (SFRJ) nisu ga uspjeli omesti da u petnaest godina tri puta pokrene enciklopedički posao u gotovo nemogućim uvjetima. Jedino nije uspio obnoviti u lipnju 1950. i nastaviti rad na *Hrvatskoj enciklopediji*, a u podmaklim pripremnim radovima na *Hrvatskoj retrospektivnoj enciklopediji*, u vremenu dok je bio u mirovini, prekinula ga je smrt.

Povodom smrti Mate Ujevića 7. I. 1967. slovenski bibliograf i povjesničar književnosti Janez Logar završio je Ujevićev nekrolog ovim riječima: »Njegov spomin bomo najljepše počastili, će bomo znali in zmogli njegove načrte in zasnutke v celoti dokončati.«⁴⁷ Čini se da su prilike napokon sazele da tu zahtjevu poruku u cijelosti pretvorimo u niz knjiga, enciklopedija i temeljnih priručnika hrvatske kulture i znanosti.

MATE UJEVIĆ, THE FOUNDER OF CONTEMPORARY CROATIAN ENCYCLOPAEDISM. On the 25th Anniversary of His Death (1967–1992)

SUMMARY. On the basis of published material and a part of the manuscript inheritance kept by Ujević's heirs, the author presents the development of Mate Ujević into an erudite, a personality who was also an excellent organizer of cultural and scientific projects. Between 1938 and 1950 he began three times the work on encyclopaedia. His first attempt to prepare a *Croatian encyclopaedia* (1938–1945) since August 1941, within the Croatian Publishing Bibliographic Institute, was interrupted by the end of the war in 1945. Nevertheless Ujević continued to work on the *Maritime Encyclopaedia*, the specimen 16 pages of which were published in 1944 by the Adriatic Institute (1947), and in late Spring of 1950 he tried to continue his work on *Croatian Encyclopaedia*, but did not succeed. However, in the Autumn of 1950, encouraged by Miroslav Krleža, Ujević came as the main driving force – the real organizer and conductor – to the Lexicographic Institute. Ujević developed in it rich encyclopaedic and bibliographic activity, investing in it all his potentials. The present treatise has three appendices: Proposal of 18th May 1945 – Ujević's attempt at saving the Croatian Publishing Bibliographic Institute, his lecture on maritime terminology in 1954, and Ujević's bibliography from 1922 to 1986.

⁴⁷ Bibliografu Ujeviću u spomin, *Knjižnica* 1967, 1–4, 152.